

Valstiečių raštingumo praktikos Žemaitės apsakymuose

R A M U N Ė B L E I Z G I E N Ė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Žemaitės realistinės prozos kūriniuose greta tradicinių, valstiečiams skaitytojams svarbių, įdomių temų randame aprašytą ir XIX ir XX amžių sandūros naujovę – vis didesnį rašto kultūros plitimą Lietuvos kaime. Apsakymuose pavaizduotos įvairios valstiečių raštingumo veiklos suteikia unikalią progą priartėti prie dar tik pradedančio skaityti ar visai beraščio kaimo žmogaus, suvokti jo požiūrį į rašytinį žodį ir sykiu pamatyti pačios rašytojos taikytus būdus neigiamoms valstiečių nuostatoms griauti. Žemaitės apsakymai ir atsiminimai atskleidžia tradicinės ir modernios savivokos žmonių skirtingą santykį su rašytine kultūra bei parodo modernizacijos įtaką tradicinei kultūrai.

RAKTAŽODŽIAI: valstiečiai, raštingumo praktikos, kolektyvinis skaitymas, rašto kultūra, Žemaitė.

ĮVADAS

Šis straipsnis atsirado gilinantis į Žemaitės (Julija Beniuševičiūtė–Žymantienė, 1845–1921) kūrybos ankstyvąją recepciją (1895–1915) ir jos socialinį-kultūrinį kontekstą. Skaitant ankstyvuosius apsakymų vertinimus buvo matyti, kad didelę įtaką jiems darė numanomas šių kūrinių adresatas – ką tik į rašytinės kultūros lauką įžengę valstiečiai skaitytojai. Publicistikos tekstai, skelbti nelegalioje lietuviškoje spaudoje, patvirtino išankstinį spėjimą, kad XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje išsilavinusi, daugiausia iš kaimo kilusi jaunoji inteligentija vienu svarbiausių uždavinių, galinčių prisidėti prie modernios lietuvių visuomenės kūrimo(si), laikė valstiečių švietimą. Ir tuometė grožinė literatūra, ir kritika turėjo prisidėti prie naujųjų skaitytojų ugdymo. Kadangi per oficialią valstybinę švietimo sistemą po 1863 metų sukilimo buvo vykdomas atviras rusinimas, viena svarbiausių priemonių lavinti valstietiją buvo nelegaliai platinama lietuviška spauda. Publicistikos tekstai rodo, kad valstiečių tapimas lietuviškų laikraščių, knygų skaitytojais nebuvo lengvas procesas. Jaunoji inteligentija svarstė įvairias priemones, kaip valstietiją

pripratinti prie sekuliaraus turinio raštų, nes, kaip žinoma, iki pat XIX a. pabaigos valstiečių namuose daugiausia buvo religinio turinio raštų – maldaknygių, katekizmų ir t. t. Tačiau publicistikos, Žemaitės ankstyvosios kritikos tekstai atspindi tik vieną amžių sandūroje intensyviai vykusio reiškinio – valstiečių tapimo naujaisiais skaitytojais – pusę: naujojo elito turėtus įsivaizdavimus, kokie tie naujieji skaitytojai, ir kurtas šios grupės raštingumo ugdymo strategijas¹. Aptikus Žemaitės apsakymuose aprašytas įvairias valstiečių raštingumo veiklas, atsirado galimybė valstiečių tapimą naujaisiais skaitytojais pamatyti dar kitu aspektu – iš ką tik į besikuriančios lietuviškos kultūros lauką įžengusios bajoriškos kilmės, tačiau didžiąją gyvenimo dalį praleidusios kartu su kaimo žmonėmis moters rašytojos pozicijų. Šiems pasakojimams būdingas dvilypumas: viena vertus, valstiečių gyvenimas, jų dėstomos nuomonės, veikla vaizduojama iš labai arti, tarsi iš greta būnančio, bendruose užsiėmimuose dalyvaujančio asmens pozicijų, kita vertus, matyti, kad pasakojančioji jau yra persiėmusi lietuviškojo tautinio sąjūdžio idėjomis ir tai veikia jos vertinimus bei požiūrį į vaizduojamus dalykus ir patį pasakojimo organizavimo būdą.

Pristatomame tyrime į aptariamas literatūros kūriniuose aprašytas valstiečių raštingumo veiklas žvelgiama kaip į socialinę praktiką, priklausančią konkrečiam socialiniam-kultūriniam kontekstui. Naujųjų raštingumo studijų, kurių pradžia laikomas devintasis dešimtmetis, pamatinė teorinė nuostata yra ta, kad raštingumas yra socialinė praktika ir kad skaitymo bei rašymo veiklos priklauso socialinėms struktūroms ir jas kuria (Barton, Hamilton 2000; Street 1993). Kaip socialinė praktika, jis apima ne tik konkrečias skaitymo, rašymo veiklas, bet ir jų sampratą, joms suteikiamas reikšmes. Briano V. Streeto naujųjų raštingumo kryptį apibrėžime randame įvardytus dalykus, kurių panašaus pobūdžio tyrimas turėtų siekti arba vengti. Jo siūlomame įvietinto raštingumo² tyrimuose skaitymo ir rašymo veiklos ir joms suteikiamos prasmės tiriamos konkrečiame socialiniame kontekste; šitaip išvengiama apibendrinto požiūrio į raštingumą, etnocentrizmo, atskiriančio modernias ir tradicines visuomenes, bei stereotipizuojančių teiginių, kad raštingi žmonės yra modernesni, kosmopolitiškesni, empatiškesni nei neraštingieji. Įvietinto raštingumo teorinę prieigą pasirinkę tyrėjai laikosi nuostatos, kad raštingumas neat-siejamas nuo kultūros ir galios institucijų sociume (Street 1993: 7). Dėl to įvairios

1 Šis tyrimas publikuojamas straipsnyje „Liaudies rašytoja valstiečiams skaitytojams: Žemaitės ankstyvoji recepcija (1895–1915)“ (Bleizgienė 2019). Toje publikacijoje išsamiai aptariamas XIX a. pabaigos–XX a. pradžios socialinis-kultūrinis kontekstas, apžvelgiami ir jaunųjų lietuvių inteligentų kurti valstiečių švietimo projektai, todėl straipsnyje šie dalykai nekartojami.

2 Mano vartojama sąvoka „įvietintas raštingumas“ pasidaryta laviruojant tarp dviejų anglišku terminų, kurie naujuosiuose raštingumo tyrimuose iš esmės vartojami sinonimiškai – *local literacies* ir *situated literacies*: 1998 m. Davido Bartono ir Mary Hamilton knyga vadinosi *Local Literacies: Reading and Writing in One Community*, o štai 2000-aisiais pasirodęs straipsnių rinkinys jau pavadintas *Situated Literacies: Theorising Reading and Writing in Context*.

raštingumo veiklos apima ir konkrečioje bendruomenėje galiojančias vertybes, jai priklausančių asmenų pažiūras bei jausmus (Barton, Hamilton 2000: 7). Kadangi skaitymas ir rašymas suvokiamas kaip santykių tarp individų, grupių ar bendruomenių dalis, tiriami raštingumo atvejai (angl. *events*) aiškinami kaip vyraujančių vertybių, pažiūrų pasireiškimas (manifestacija). Atvejais laikomi konkrečioje socio-kultūrinėje situacijoje realizuota raštingumo praktika. Pavyzdžiui, atveju laikomas ir rašytinis tekstas arba kalba apie tekstą (ten pat: 8). Vienos raštingumo veiklos bendruomenėje gali būti palaikomos, sustiprinamos, kitos – ribojamos ar net draudžiamos. Socialinę galią turinčios institucijos (pvz., šeima, religija, švietimas) siekia palaikyti vyraujančias raštingumo praktikas, todėl bendruomenėje vienos praktikos yra labiau matomos, turinčios daugiau įtakos nei kitos (ten pat: 12).

Dar du įvietinto raštingumo sampratą pagrindžiantys teoriniai postulatai svarbūs šiam konkrečiam tyrimui. Pirma, laikomasi nuostatos, kad santykis tarp sakytinių (oralinių) ir rašytinių praktikų taip pat yra apibrėžtas konkretaus konteksto. Todėl tiek sakinę, tiek rašytinę tradicijas siūloma tirti ne izoliuotai, bet sykiu, nes joms priskiriamos vertės nubrėžia ir ribą tarp jų (Street 1993: 9–10). Antra, tekstai laikomi raštingumo praktikų dalimi, jų naudojimas, kūrimas yra reguliuojamas socialinių taisyklių, kurios nurodo, kas gali kurti tekstus ir jais naudotis (Barton, Hamilton 2000: 8). Tokia teorinė prieiga legitimuoja istorinį žvilgsnį į Žemaitės kūriniuose aprašytas valstiečių raštingumo praktikas, nes ir rašymas, ir juo papasakota istorija yra XIX a. pabaigos–XX a. pradžios socialinio-kultūrinio konteksto dalis.

Kai siekiama atlikti istorinį raštingumo praktikų tyrimą, lengviausia pasiekti užrašytus raštingumo atvejus ir iš jų mėginti rekonstruoti tiriamajam laikotarpiui būdingas praktikas. Daug sunkiau analizuoti ar net apskritai aptikti sakytinių atvejų pasireiškimus, nes liudijimai apie juos mus pasiekia tik rašytine forma. O dažniausiai tų, kurie gebėjo užrašyti, raštingumas buvo aukštesnio lygio. Norime pasakyti, kad daug sunkiau užčiuopti elementaraus raštingumo formas, kai dar tik mokomasi skaityti arba skaitymo veikloje dalyvaujama tik klausantis. Tiksliau, iki šių atvejų galima prisikasti arba retrospektyviu būdu (per atsiminimus, kaip buvo mokomasi), arba per tarpininkus – kai gebantieji rašyti gali / galėjo apie šiuos atvejus papasakoti³. Itin vertingu šaltiniu, norint pažinti raštingumą iki visuotinio mokymosi pradžios, laikoma paprastų žmonių⁴ gyvenimo istorijos, jų autobiografijos. Kaip tik šie šaltiniai ir leidžia kalbėti apie skirtingo lygio (kokybės) raštingumus. Antai Britt Liljewall pastebėjo, kad XIX a. autobiografinių naratyvų kūrėjai aiškiai skyrė

3 Sunkumą aptikti „nemedijuotus“ neturtingųjų ir neišsimokslinusiųjų balsus mini ir Martynas Lyonsas (2013: 19).

4 „Paprastais“ laikomi menką arba jokie išsilavinimo negavę iš žemesniųjų visuomenės sluoksnių kilę žmonės (Kuismin, Driscoll 2013: 8).

formalius (elementarius, pasyvius) ir funkcinis (pažangius, aktyvius) skaitymo įgūdžius. Skaitymas iš atminties, deklamavimas ar sakymas atmintinai ir skaitymas jau žinomų tekstų, dažniausiai religinių, laikomas formaliu gebėjimu skaityti, o skaitymas tyliai, teksto apmąstymas ir siekis skaityti pasaulietinius tekstus laikomi būdingi funkciniam skaitymui (Liljewall 2013: 33).

Lietuviškieji XIX–XX a. pradžios valstiečių raštingumo tyrimai daugiausia remiasi rašytinių atvejų analize. Jurgos Sadauskienės (2006) ir Jurgitos Ūsaitytės (2015, 2018) tyrimuose dėmesys telkiamas į XIX–XX a. pradžioje Lietuvos kaime vykusius pokyčius: kai valstietiškoji sakytinė tradicija buvo veikiamą vis didėjančio čia gyvenančių žmonių raštingumo. Tiek J. Sadauskienė, siekdama paaiškinti didaktinių (literatūrinių) dainų kilmę, ypatumus, tiek J. Ūsaitytė, aiškindamasi motyvus ir poreikį (už)vesti dainų sąsiuvinis, asmeninius užrašus, atsigręžia į socialinį-kultūrinį kontekstą, rašytinės kultūros atnešamas naujas (modernias) kultūros formas, jų įtaką tradicinei kultūrai. Abiejų mokslininkų akiratyje atsiduria vadinamieji dainų sąsiuviniai, į kuriuos buvo persirašomi tekstai iš kalendorių, laikraščių, knygų. Asmeniniai užrašai parodo, kaip į valstietišką aplinką skverbėsi rašytinė kultūra, o akstinas nusirašyti, persirašyti, vesti tokius užrašus aiškinamas apsišvietusių asmenų noru tapti rašto kultūros dalimi (Ūsaitytė 2015: 204, 205). Nuorašai gali atskleisti du dalykus: kokie spaudiniai pasiekė tiriamojo laikotarpio kaimo žmones ir ano meto asmenų preferencijas, literatūrinį skonį. Asmeniniai užrašai rodo, kad persirašoma buvo iš Lauryno Ivinskio kalendorių, *Aušros* laikraščio ir jo kalendorių, Motiejaus Valančiaus *Palangos Juzės*, tautosakos rinkinių, religinio turinio knygų (ten pat: 120–122). J. Ūsaitytė atskleidžia daugiausia valstietiškos kilmės asmenų, tiesa, pasiekusių tam tikrą išsilavinimą (gebėjimą rašyti), autorės vadinamų „apsišvietusiais to meto visuomenės atstovais“, savitus raštingumo atvejus ir pačios raštingumo praktikos raidą, keičiantis visuomeniniam kultūriniam kontekstui (ten pat: 205, 207). Iš straipsnio autorės pateikiamų pavyzdžių ir jų analizės susidaro įspūdis, kad XX a. pirmojoje pusėje ir vėliau vis labiau blėso visuomeninis tokių užrašų vedimo motyvas, buvęs bene svarbiausiu XIX a. antrosios pusės rašantiesiems. Asmeninių užrašų vedimas gali būti susijęs su lokalia bendruomenės puoselėjama socialine laikysena (Seinų seminarijos aplinka), autoriaus visuomeniniu angažuotumu ir jo socialine tapatybe (ten pat: 211–212). Nors šiame tyrime neišnyksta konkretus dainų sąsiuvinį ar asmeninius užrašus vedęs asmuo, tačiau individualus asmens atsakas (raštingumo atvejis) suvokiamas kaip galintis pateikti „socialinio ir kultūrinio gyvenimo vaizdą“ (Ūsaitytė 2018: 108). Mokslininkė rekonstruoja ir numanomą apibendrintą XIX a. antrosios pusės lietuviško poezijos nuorašų rinkinio sudarytojo portretą: valstietiškos kilmės, jaunesnio amžiaus, daraktorinėje, parapinėje ar valdinėje mokykloje, gimnazijoje ar kunigų seminarijoje mokėsis vyras (ten pat: 128). Kol kas yra rastas tik vienas moters nuorašų rinkinys. Nemažos dalies J. Ūsaitytės

aptariamų rankraštinųjų šaltinių užrašymo datą sunku nustatyti, tačiau susidaro įspūdis, kad dauguma jų rašyti jau pradėjus plisti nelegaliai lietuviškai spaudai⁵.

Literatūrinėse dainose J. Sadauskienės aptinkami „klajojantys“ motyvai liudija, kad literatūriniai tekstai tuo metu jau buvo tapę folklorinės (pirmiausia – sakinės) tradicijos savastimi. Ji, kaip ir J. Ūsaitytė, atkreipia dėmesį, kad savita tradicinės kultūros forma plito jau naujais būdais: kai kurios itin populiarios didaktinės dainos plito nuorašais (Sadauskienė 2006: 17, 18). Kaip tik per juos literatūrinė tradicija, o konkrečiai – keleto XIX a. poetų (Antano Strazdo, Kajetono Aleknavičiaus, Antano Baranausko) kūryba darė įtaką sakybinei tradicijai (ten pat: 76). Anksčiau minėti rankraštiniai dainų sąsiuviniai, mokslininkės manymu, buvo tas komunikacinis kanalas, per kurį į liaudiškąją (sąkytinę) tradiciją atėjo naujos temos, motyvai, kitokia poetika (ten pat: 70–71). Tačiau, priešingai nei J. Ūsaitytė, ji teigia, kad šių rinkinių sudarytojai buvo kilę daugiausia iš aukštesniųjų socialinių sluoksnių, t. y. jie buvo ne valstiečiai.

Miko Vaicekausko lietuviškų rankraštinųjų knygų spaudos draudimo laikotarpiu tyrimas taip pat atskleidžia jau funkcinius (aktyvius) valstiečių raštingumo atvejus. Visos straipsnyje aptariamos rankraštinės knygos yra religinio turinio, ir šie perrašai atlikti iki 1883 metų, iki nelegalios lietuviškos spaudos atsiradimo (Vaicekauskas 2009). Tad būtų galima teigti, kad J. Ūsaitytės rekonstruojama raštingumo praktika yra kito pobūdžio nei M. Vaicekausko. Pirmosios ryškus sekuliarus pobūdis, ji matytina kaip bundančios tautinės savimonės pasireiškimas, nors ir išlaikomas glaudus ryšys su sąkytine kaimo kultūra, o štai antroji orientuota į religinę praktiką ir laikytina pirmiausia kovos už tikėjamą svarbia dalimi (ten pat: 21).

Bronės Stundžienės aptartas savitas raštingumo atvejis straipsnyje apie žemaičių ūkininko, neva savamokslio⁶ Jono Brežinsko ne vieną dešimtmetį vestus užrašus (Stundžienė 2013), kurių ankstyvieji įrašai siekia 1905 m., rodo, kad ir XX a. pradžioje, kaip ir anksčiau, asmenis užsiimti konkrečia raštingumo veikla skatino ne asmeniniai, bet visuomeniniai motyvai, siekis aktyviai veikti artimiausioje aplinkoje. Šiuos užrašus, raštingumo proveržį vis dar vyraujančioje sąkytinėje kultūroje, mokslininkė laiko savitu biografijos kūrimu, paskatintą pasirinktos aktyvios katalikiškos ir tautinės pozicijos (ten pat: 77).

Kaip minėta, daugumai lietuviškų valstietiško raštingumo tyrimų būdinga, kad jie aprašo, analizuoja aukštesnio lygio, laikytino funkciniu, raštingumo formas. Džiuljetos Maskuliūnienės nuoseklyose ne vienų metų didaktinės prozos tyrimuose (Maskuliūnienė 2004, 2005a, 2005b; Maskuliūnienė, Bičkutė 2004) labiausiai

5 Aptariamų rankraštinųjų rinkinių periodą autorė įvardija kaip XIX a. antrąją pusę (Ūsaitytė 2018: 108), o dainų sąsiuviniių – kartais visą XIX a., kartais jo vidurį (Ūsaitytė 2015: 204)

6 Kiek keistai atrodo mokslininkės vartojamas „savamokslio“ terminas kalbant apie valdinę rusišką mokyklą lankiusį ir net pradžios mokytojo ceną gavusį asmenį (Stundžienė 2013: 71).

priartėjama prie tik pradedančių skaityti arba kolektyviniuose skaitymuose klausytojų statusu dalyvaujančių valstiečių. Nagrinėjami ir didaktinės prozos adresatas, ir jos veikėjai – naujieji skaitytojai valstiečiai. Mokslininkė yra aptarusi ir valstiečių santykį su spausdintu žodžiu (Maskuliūnienė 2005a, 2005b), knygnešystę kaip savitą literatūrinės komunikacijos formą, būrusią naują skaitytojų valstiečių auditoriją, formavusią jos skonį (Maskuliūnienė 2004). Dž. Maskuliūnienė fiksuoja svarbius XIX a. pokyčius – skaitymo autoriteto išaugimą, įvairius galimus santykius su spausdintu žodžiu (pvz., kolektyvinį skaitymą), vis labiau plintančią sekuliarią literatūrą, namų bibliotekų steigimą, poslinkį nuo kolektyvinio link tyliojo skaitymo. Mokslininkės teigimu, didaktinė proza Lietuvos kultūros istorijoje įvykdo didžiulę pervartą – atsiranda naujo tipo adresatas (Maskuliūnienė 2005a: 52). Tiesa, gal kiek per drąsus jos teiginys, kad didaktinė literatūra pripratino valstiečius skaityti (ten pat: 54), nes Žemaitės apsakymai liudija, kad amžiaus gale jie vis dar „pratinosi“ prie šios naujos veiklos.

Valstiečių raštingumo tema Žemaitės apsakymuose iki šiol nėra plačiai gvildenta. Dažniausiai valstiečių raštingumo klausimas paliečiamas kaip svarbus kontekstinis reiškinys, padedantis suvokti „paprastos“ kaimo moters atėjimą į literatūrą, paaiškinantis jos savivokos ypatumus (Sauka 1988; Sprindis 1986). Kiek plačiau visuomeninės temos, tarp jų ir nelegalios spaudos platinimas kaime, valstiečių švietimas, kaimo žmonių reakcijos į sekuliarią literatūrą aptartos Janinos Žėkaitės knygoje *Žemaitės kūryba*, skyriuje „Patriotė“ (Žėkaitė 1991: 147–200). Viktorija Daujotytė naujausioje knygoje *Žemaitė: gyvenimo gramatika* taip pat stabteli ties menku kaimo žmonių raštingumu, aiškinasi, ką jiems galėjo reikšti rašytinis žodis, ir taikliai pastebi, kad Žemaitė asmeniškai patyrė, kaip valstiečiams buvo reikalingos knygos, kuriose jie galėtų atpažinti save (Daujotytė 2019: 169–178).

Šiame straipsnyje dėmesys sutelkiamas į Žemaitės apsakymuose aprašytas valstiečių raštingumo praktikas. Užbėgant už akių verta pasakyti, kad juose daugiausia vaizduojami skaitymo atvejai, neretai kolektyvinio, kai rašto kultūra veikė ir nemokančius ar silpnai mokančius skaityti. Dažniausiai jos pirmųjų apsakymų herojai valstiečiai dar tik įžengia į sekuliarios rašto kultūros pasaulį. Ir net pripažįstant, kad šiems grožiniams kūriniams būdingas savitas *meninis* pasaulio vaizdas ir jų pasakojimas buvo veikiamas XIX a. pabaigos–XX a. pradžios tautinio sąjūdžio ideologijos, straipsnyje laikomasi nuostatos, jog čia aptinkamos įvairios valstiečių raštingumo veiklos ir jų nevienareikšmis vertinimas leidžia priartėti prie Lietuvos valstietiškos realybės XIX ir XX a. sandūroje. Žemaitės kūriniai rodo, kaip rašytinis žodis skverbėsi į kasdienį paprastų kaimo žmonių gyvenimą, kaip jis buvo priimamas, su kokiomis kliūtimis susidūrė. Dar vienas aspektas, į kurį kreipiamas dėmesys šiame tyrime, – pačios rašytojos užimta pozicija, pasakojimuose taikytos strategijos priartėti prie savo kūrinių adresato – valstiečio – ir jį veikti. Kad būtų geriau suvokiamas

analizuojamas grožinių kūrinių pasakojimas, jo iškeliamos konkrečios to laikotarpio realijos, dažnai pasitelkiami istorikų atlikti tyrimai, laikantis nuostatos, kad nemaža dalis kūrinių detalių liktų nebylios, pametus iš akių jų kontekstą. Be grožinių kūrinių, aptariami ir 1907 m. pradėti spausdinti Žemaitės atsiminimai, kuriuose pasakojama, kaip į Lietuvos kaimą atėjo pirmieji lietuviški laikraščiai. Grožinių ir publicistinių tekstų sugretinimas padeda suvokti, kaip arti Žemaitės meniniai tekstai yra gyvenamosios realybės, o „faktiniai“ biografiniai tekstai mažai kuo skiriasi nuo grožinių kūrinių. Tai rodo, kad autobiografinis ir meninis pasakojimas buvo labai susiję ir veikė vienas kitą. Šis tyrimas neturėjo tikslo atskleisti Žemaitės kūrinių publikavimo, redagavimo istorijos; tekstų variantiškumas, jų publikavimo aplinkybės čia paliečiamos tik tiek, kiek yra susijusios su svarstoma tema.

ŽEMAITĖS ANKSTYVIEJI APSAKYMAI: TARP VALSTIEČIŲ SKAITYTOJŲ LŪKESČIŲ IR NAUJOS PROBLEMATIKOS

Žemaitės pirmųjų apsakymų pasirodymas leidiniuose, skirtuose valstiečiams skaitytojams, liudija, kad nuo pat pirmų žingsnių kultūros lauke šios autorės kūrybos adresatas buvo kaimo žmogus. Pirmasis apsakymas „Piršlybos“ / „Rudens vakaras“⁷ buvo išspausdintas *Tikrajame Lietuvos ūkininkų kalendoriuje* 1894 metais. Kalendoriai, kaip rodo ką tik pristatytas J. Ūsaitytės tyrimas ir istorikų darbai, XIX a. buvo vieni dažniausiai greta giesmynų ir maldaknygių kaimuose paplitusių leidinių⁸. Antrasis apsakymas „Ant jomarko“ / „Atžala“ išspausdintas 1896 m. laikraščio *Ūkininkas* devintame numeryje⁹. Pasak Žemaitės, iki pirmųjų lietuviškų

7 Kūrinio autografe yra įrašytas pavadinimas „Piršlybos“; apsakymui pavadinimą „Rudens vakaras“, spėjama, davė laikraščio redakcija.

8 Tarp atrastų knygų ir vadovėlių slypėjo daraktorišes mokyklose dažnai pasitaikydavo ir kalendorių. Tai liudija jų paplitimą ir populiarumą tarp mokančių skaityti kaimo žmonių (Merkys 1982: 177). M. Lyonsas pastebi, kad XIX a. tarp Prancūzijos kaimo žmonių parankinių knygų dažniausiai atsidurdavo kalendoriai, laikraščiai, maldaknygės (Lyons 2001: 133). Nuo XVIII a. pabaigos iki 1861 m. leidžiamų knygų lietuvių kalba diapazonas buvo kone identiškas prancūziškajam: „lietuviškosios leidybos pagrindinis orientyras tebebuvo rašto pramokęs valstietis, tad daugiausia buvo leidžiama katekizmų, maldaknygių, elementorių, kalendorių“ (Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 284). 1846–1864 m. leisti L. Ivinskio kalendoriai buvo vieni iš svarbiausių leidinių, puoselėjusių tautinę valstiečių savimonę.

9 Pirmiausia apsakymas išspausdintas pavadinimu „Ant jomarko“. Yra rastas tokiu pat pavadinimu kūrinio autografas. Tačiau pirmoji kūrinio redakcija, išspausdinta laikraštyje, gerokai skiriasi ir nuo autografo, ir nuo *Raštuose* spausdinto varianto. Laikraštyje ji gerokai patrupinta. Labiausiai nukąsta kūrinio pabaiga: iš esmės redakcija pašalino išėjusių iš bažnyčios bajorų lenkišką pasikalbėjimą. Trumpindami redaktoriai susiaurino kūrinio problematiką: pašalino šalutinę temą – bajorijos sulenkėjimą, palikdami tik pagrindinę – nelegalų spaudos platinimą ir sunkiai besikuriančios valstiečių skaitytojų auditorijos klausimą. Kūrinys pervadintas „Atžala“ 1913 m., jį publikuojant Žemaitės *Raštų* pirmame tome.

laikraščių jos pačios skaitytos „žemaitiškos“ knygos daugiausia buvo religinio turinio: ji mini *Jėzaus Kristaus gyvenimą*¹⁰, *Šventųjų gyvenimus*, taip pat 1852 m. išleistą knygą *Tamosziaus izz Kempis. Apej sekima Jėzaus Kristaus Kningas kietures...* Ji nurodo ir pasaulietinio turinio knygas: M. Valančiaus *Palangos Juzę, Vaikų knygele* (Žemaitė 1907 11 29: 2).

Žemaitės kūrinių pasakojimai iš pirmo žvilgsnio sukasi apie tradicines, kaimo žmonėms aktualias temas – piršlybas, lankymąsi turguje, bendruomeninį mirties metinių minėjimą ir t. t. Siužetai dėliojami taip, kad į įprastas temas kone nepastebimai įpinama ir visuomeninė aktualija – nelegalios spaudos platinimas ir skaitymas. Abiejuose pirmuose kūriniuose randame tiesiogines nuorodas į lietuviškus laikraščius: „Piršlybose“ giedama giesmė, rasta (galbūt persirašyta) *Aušros* laikraštyje, o apsakyme „Ant jomarko“ atvirai džiaugiamasi *Varpo* skiltimi „Tėvynės Varpai“ ir giriamas jų autorius (tuomet ją rašė Vincas Kudirka). Pasirinkta pasakojimo strategija – į įprastą ir lengvai atpažįstamą kaimo žmogui siužetą įvesti iki tol daugiausia tik publicistikoje gvildentus valstiečių švietimo, jų kaip skaitytojų ugdymo klausimus – rodo, kad Žemaitė reagavo į greičiausiai per nelegalią spaudą ją pasiekusią problemą ir pirmaisiais kūrinių įsitraukė į naujųjų skaitytojų auklėjimo per lietuviškus raštus procesą. Tačiau tą darė atsargiai, stengdamasi neatbaidyti valstietiškos auditorijos¹¹. Tai, kad Žemaitė gerai suprato, kaip nelengva sekuliariai literatūrai prasiskinti kelią iki naujųjų skaitytojų, rodo ir tiesioginės nuorodos į panašiu metu rašiusio Antano Lingio (slap. Veliuoniškis, 1869–1900) apysaką „Kas kaltas“. Šio kūrinių pačioje pradžioje pasakotojas, rašytojo bendravardis, svarstydamas, kodėl kaime tiek daug geriama, aptaria su pašnekovais savo siūlomą išeitį – skaityti knygas:

Aš pradėjau juodviem pasakoti, ką mes, mokėti Lietuviai, darome ir ką norime padaryti, norėdami ištraukti žmones iš to prapuolimo girtuoklystės. Tarp kitų dalykų aš nurodžiau ant skaitymo knygučių, kurias mes išduodame. Knygutės, pagal mano nuomonę, gal, jei ne visiškai, tai nors šiek-tiek užstoti gužynes ir girtuokliavimą. Aš nurodžiau, kad į to vietą, ką žmonės belanko karčiamas ir krauja savo pinigus žydams, butų daug gražiau ir naudingiau nusipirkti kokias knygutes ir pasiskaityti, – išviso aš parodyjau tai, ką mes kiekvienas rodyjame ir tariau padaręs, kas priguli, bet pamačiau, kad aš klydau ([Lingis] 1894: 7).

Paprasto kaimo „berno“ atsakymas išsimokslinusiame lietuviui atskleidžia priežastis, kodėl šis gelbėjimo nuo girtuoklystės planas, siūlant alternatyvą – knygutes,

10 Greičiausiai čia turimas galvoje 1853 m. Vilniuje išleistas *Žiwatas Jėzaus Kristaus Wieszpaties musu. Arba Istorije Naujoje Istatima*.

11 J. Sadauskienė yra atkreipusi dėmesį, kad į rašto kultūrą ką tik įžengusiems valstiečiams reikėjo patrauklių pasakojimų, kurių tema būtų aktuali, įdomi ir suprantama (Sadauskienė 2006: 107).

nepasiteisino. Jaunas vyras, veikiausiai rašto pasiekiamas tik garsiai klausantis skaitomo teksto, sako, kad tos knygos skirtos ne jiems, paprastiems žmonėms:

Kitąsyk girdėjau, kaip skaitė Rudžių studentas apie vaitus ir da apie ką... Labai gražių yra pasakų, bet vis tai ne dėl mūsų. Mes bernai visai kita eilė. Kad esi bernas, dirbk, – knygutės ne pro tavę rašytos. <...> Kad jus išmislytumėt ką gero mums, bernams, kad mes galėtumėm kitaip gyvėti... (ten pat).

Šie apysakos herojaus, paprasto samdinio, žodžiai skamba kaip priekaištas visiems lietuviškų knygų rašytojams ir leidėjams. Jie galėtų rodyti, kad ką tik į sekuliaros rašto kultūros pasaulį įžengę valstiečiai nesijaučia šios literatūros adresatu: ji ne jiems, nes ne apie juos¹². Žemaitės apsakymo „Atminimai“, į kurio siužetą įtraukta A. Lingio apysakos kolektyvinio skaitymo scena, vienas iš veikėjų-klausytojų reaguoja kaip tik į šį „berno“ pasisakymą ir persako savais žodžiais tą pačią mintį – „kaip tas sako: ‘išmislykit ir mums prastiems kokį gerą veikalą!’“ (Žemaitė 1948 II: 62). A. Lingio tekste gana abstraktus „ką gero“ Žemaitės kūrinijje sukonkretinamas – prašoma prastiems žmonėms skirto „gero veikalo“ (literatūros kūrinio?). Žemaitė, savuoju tekstu reaguodama, atsiliepdama į kito autoriaus veikalą, kūrė intertekstinį lauką, kuriame buvo ryškinamas ir „paprastų žmonių“, naujųjų skaitytojų, lūkesčių horizontas, kuris veikė atsirenkant temas, kuriant pasakojimą, įvedant į jį visuomeninės problematikos klausimus¹³.

Pirmojo išspausdinto apsakymo veiksmas vyksta vieną iš vakarų tarp Visų šventųjų ir advento. Tuo laiku, laisvu nuo darbų, Lietuvos kaime, kaip ir kitur Vakarų Europoje ar Šiaurės šalyse, atsirado nauja bendro vakaravimo praktika – skaitymas (Sadauskienė 2006: 107)¹⁴. Žemaitės apsakyme kartu vakarodami namiškiai apta-

12 Kosto Stikliaus, aktyvaus knygnešio, lietuviškos spaudos bendradarbio, atsiminimuose apie Žemaitę teigiama, kad jos skaitytojai buvę vos pramokę skaityti kaimo žmonės: „Žemaitės raštus prieš 50 metų skaitydavo daugiausia patys pramokę iš elementoriaus su „rykšte dėl mažų vaikelių“ – jauni, seni, vidutinio amžiaus žmonės. Jos raštai visiems patikdavo, išskyrus saujele klerikalų ir davatkų“ (Žemaitė: archyvinė... 1972: 223–224). Jo atmintyje iškyla kolektyvinio skaitymo scena ir ją užbaigiantis itin teigiamas jos kūrybos vertinimas: „– Kaip gražiai ta Žemaitė rašo, rodos, tikrai apie mus pačius, apie mūsų gyvenimą... / – Nagi, – sakydavau, – apie mus čia ir rašo, apie mūsų skurdų gyvenimą pasakoja... / – Bet kas ji, ta Žemaitė? Kur gyvena, jei taip viską apie mus žino?“ (ten pat: 224). Atsiminimuose Žemaitės kūrybos pripažinimas tiesiogiai susijęs su tuo, kad skaitantieji, klausantieji kūriniuose atpažįsta save, savo gyvenimo istorijas.

13 Atožvalga į savųjų skaitytojų poreikius ir skonį Žemaitė panaši į didaktinės prozos kūrėjus. Dž. Maskuliūnienės teigimu, „[k]ūrėjas didaktas kelia savo tekstams reikalavimus: tai, kas parašyta, turi būti adresatui naudinga, reikalinga (šviečiamoji tendencija) ir prieinama, suprantamai, kiek galima paprasčiau išreikšta“ (Maskuliūnienė 2005a: 53).

14 M. Lyonsas pastebi, kad paskutiniame XIX a. ketvirtyje skaitymas tapo populiaria bendro vakaravimo (pranc. *veillée*) ilgaus žiemos vakarais veikla Prancūzijos kaime (Lyons 2001: 136). Islandijos rašytinėje kultūroje labai stiprus sakytinis elementas – dauguma tekstų rašyti skaitymui garsiai.

ria paskutines naujienas, tam metų laikui aktualiausią kaime klausimą – piršlybas. Svarbiausias temos plėtotojas yra namų šeimininkas, jis apsakyme reprezentuoja tradicinį kaimišką požiūrį į pasaulį. Tėvui atrodo visai priimtini paskaičiavimai ir derybos, už ko ir už kiek tekinti dukterį ar apvesdinti sūnų¹⁵. Kitas požiūris į santuoką apsakyme priklauso moterims (motinai ir dukrai) ir matyti, kad į kaimą jis yra atneštas spausdinto žodžio. Todėl visai suprantama, kad kitokį nei tradicinį požiūrį (finansiniais išskaičiavimais grįstą) į santuoką tėvas sieja su draudžiama veikla – lietuviškos spaudos platinimu ir skaitymu („Kaip tikt bagotas, ir negeras, o koks plikis – tai vyras! Jau, pevnai, įsispytrėjęt į Gumbakio berną Kazimierą, kur čia pas jumis vis lando su popiergaliais; Žemaitė 1948 I: 18). Tėvui abi naujovės – kitiškos vedybos ir „popiergaliai“ – atrodo nerimtos ir pavojingos: „Skaitys, skaitys visus niekus, o kas iš to? Vis baikos, tikt piningus leidžia kaip durnius ant vėjo. <...> Galit dar žandarus užtraukti“ (ten pat: 18–19). Tėvo baimės mėgina prasklaidyti sūnus, ramindamas ir sakydamas, kad neturtingas nelegalios spaudos platintojas Kazimieras nesitaiko į Onikę, o tik ateina garsiai paskaityti. Šioje vietoje randame užuominą į to meto realiją: nelegalios spaudos platinimu dažniausiai užsiėmė mažiau pasiturintys valstiečiai, jų namuose daugiausia rasta nelegalių kaimo bibliotekėlių¹⁶. Tai paaiškina, kodėl apsakymo herojus, stambus turtingas ūkininkas, skeptiškai vertina šią nelegalią veiklą, – jis neįžvelgia jokios skaitymo atnešamos praktinės naudos: „Kokį iš to turit pelną?“ (ten pat: 19).

Antrojo išspausdinto Žemaitės apsakymo „Ant jormarko“ centre – iš nusigyvenusių bajorų kilusio Šiaulių gimnazijos studento pasikalbėjimas su kalviu turgaus diena. Beveik trečdalį kūrinio užima turgavietės, prekybos, žirgų pasirodymo aprašymas, po kurio eina minėtas pokalbis. Po tėvo mirties nebegalintis tęsti mokslų studentas nori imtis nelegalių lietuviškų raštų platinimo, todėl prašydamas pagalbos ir patarimų jis kreipiasi į tą jau dešimt metų darantį kalvį, kuris ne tik gabena, bet ir perka už savo pinigų knygas, laikraščius ir nemokamai juos dalija kaimo žmonėms. Jį galima pavadinti ir gabentoju, ir platintoju, ir netgi nelegalios bibliotekėlės

.....
Čia tiek spausdinti, tiek rankraštiniai tekstai buvo skaitomi garsiai žiemos vakarais susirinkusiems kartu dirbti ar vakaroti (Kuismin, Driscoll 2013: 10).

- 15 Kad apsakyme reprezentuojamas tradicinis kaimo žmonių požiūris į santuoką, rodo tai, kad lietuviai inteligentai vis dar gyvuojančius Lietuvos kaime tradicinius santuokos „organizavimo“ būdus laikė nenormaliais: „Mes visi pripažinstame, kad budas susituokimo, praktikuojamas dabartiniame laike po kaimus, yra anormališkas: atvažiavo jaunikis į namus nuotakos vieną, kitą sykį: jei tik su tėvais susitaikė apie kraitį, tai jau ir viskas užbaigta: artymesnio susipažinimo, patikimo neprivalo [būti]“ ([Kriaučiūnas?] 1893: 50). Šis požiūris išsakytas jaunojo inteligento, įsitraukusio į ne vienus metus trukusią diskusiją dėl lietuviškos šeimynos, t. y. ką dera ir ko nedera vesti išsilavinusiems lietuviams vyrams.
- 16 Neturtingi valstiečiai sudarė apie 40 procentų visų įkliuvusiųjų už nelegalų spaudos gabenimą (Merkys 1982: 23–24). „Pasirodo, kad du trečdaliai jų buvo žemės ūkio darbininkai, vargingieji valstiečiai, smulkūs amatininkai“ (Merkys 1985: 87).

steigėju. Nes knygas ir laikraščius jis skolina kuriam laikui, perskaityti jie gražinami atgal („matydamas, jog niekas neperka, dalijau veltui dėl skaitymo; vienus perskaitęs, turi man atiduoti, kitus pasiimti; teip pat kitas ir kitas, turi visi kaitalioti, kad mano raštai vis būtų darbe“; ten pat: 45). Kalvis prisipažįsta, kad visas jo atlygis – geranoriškos naujųjų skaitytojų aukos (tiesa, nusiskundžiama, kad jos esą labai menkos). Nors kalvio kalba skamba kaip skundas apie sunkų ir nesėkmingą jo, kaip spaudos platintojo, darbą, detalus nupasakojimas, kaip vyksta dalijimasis nelegaliais raštais, matytinas ir kaip „instrukcija“, paaiškinanti visiems susidomėjusiems, kaip šią veiklą organizuoti. Dž. Maskuliūnienė XIX a. pabaigą pristatė kaip skaitytojų bendrijos telkimosi laiką, kai ypatingą funkciją atliko knygnešiai (Maskuliūnienė 2004). Mokslininkė knygnešystę traktuoja ne tik kaip istorinį, politinį ar sociokultūrinį, bet ir kaip specifinį komunikacijos reiškinį. Knygnešiai, anot jos, formavo anuometį adresatą, įtvirtino netiesioginę viešąją komunikaciją tarp lietuvių. Jie taip pat prisidėjo prie literatūrinės terpės kūrimosi (ten pat: 215). Tiesa, Žemaitės apsakyme kalvis vaizduojamas kaip nusivylęs valstiečių švietimo „projektu“ asmuo, o štai studentas įkūnija naujas į šią veiklą ateinančias pajėgas. Jo spinduliuojamas užsidegimas ir optimizmas nustelbia vyresniojo pesimistinį požiūrį į valstiečių galimybes tapti tikraisiais skaitytojais.

SEKULIARIOS RAŠTO KULTŪROS PRADŽIA KAIME – KOLEKTYVINIS SKAITYMAS

Žemaitės apsakymuose užfiksuota labai svarbi to meto aktualija – kolektyvinis valstiečių skaitymas¹⁷. Tiesa, dar XIX a. vidurio didaktinėje apysakoje „Šiaulėniškis senelis“ keliautojas po šventas vietas ir atlaidus savo mokymą užbaigia patardamas valstiečiams pirkti knygas ir jas kartu suėjus skaityti: „nusipirkiet sau knigėlu; wienas mokitas paskajtis, o kiti paklausis“ ([Dovydaitis] 1860: 57). Kaimo žmonių perkamos ir kaupiamos knygelės turėtų pakeisti keliaujančio pasakotojo kalbas ir užpildyti jo paliekamą tuštumą, t. y. garsiai skaitomos knygos valstiečiams „papasa-

.....
17 Labai iškalbinga pačios Žemaitės kūrinių kolektyvinio skaitymo scena iškyla K. Stikliaus atsiminimuose: „Atsimenu, kai skaitydavome Žemaitės raštus, ir skaitovą, ir klausovus skaitymas taip pagaudavo ir sužavėdavo, jos mintys taip užimponuodavo, kad nebejausdavome nei laiko bėgio, nei noro valgyti. Prabėgdavo naktis, išaušdavo rytas. Perskaitę kūrinių, dar ilgai susikaupe sėdėdavome, dalindamiesi įspūdžiais, mintimis apie tai, kas perskaityta“ (Žemaitė: archyvinė... 1972: 224). Toks laiko leidimo būdas, kai vienas garsiai skaito, o kiti klausia, buvo būdingas ne tik valstiečiams. Daugelio kritikų aptartas pačios Žemaitės prisiminimas, kaip ji pirmą sykį skaitė savo apsakymą „Martė“ jauniems inteligentams, susirinkusiems Gabrielės Petkevičaitės tėvo namuose, iš tiesų labai primena čia aptariamą kolektyvinio skaitymo scenas (Žemaitė 1957 VI: 53). Galima įtarti, jog Žemaitė numatė, kad jos kūriniai ir tokiu būdu (garsiai skaitomi) pasieks savo skaitytojus.

kos“ dar daugiau įdomių, pamokančių istorijų. Iš tiesų, apysakos pabaigoje duodami labai praktiški patarimai, po kiek žmonėms mestis, kaip laikyti knygas (pasidaryti lentyną ar net rakinamą spintą) ir kaip kartu jas skaityti. Senelio klausytojai pasidalija rūpesčiu, kad patys nežino, kokias knygas pirkti. Senelio atsakymas – pasitarti su kunigu, kuris galėtų tarpininkauti knygas įsigyjant: „Ir pinigų reik duotie Klebonuj, kuris paraszis kur rejkent ir atsiuns jums cieła glebi knigu“ (ten pat). Dž. Maskuliūnienė atkreipia dėmesį į dvejopas valstiečių galimybes ištraukti į rašto kultūros pasaulį: vienas būdas – patiems skaityti, antras – dalyvauti kaip klausytojams (Maskuliūnienė 2004: 215)¹⁸. „Piršlybose“ randame itin palankų kolektyvinio skaitymo vertinimą, čia su džiaugsmu sakoma: „Kaip pradedam skaityti, tada matušė ir mergikės, visi klausos, kad ir tata girdėtumei, kaip ten gražiai rašo! Malonu klausyties“ (Žemaitė 1948 I: 19). Apsakyme „Ant jomarko“ iš esmės tokio didelio užsidegimo nebelikę. Skaityti balsu susirinkusiems krūvon valstiečiams siūlo studentas tam, kad jie imtų geriau suprasti lietuviškų raštų turinį:

Tamsūs dar žmoneliai negali suprasti patys skaitydami, reikia susiėjimuose skaityti balsu, be nepamėgs klausytis... gal geriau supras, nesuprantamus aniems straipsnius galės klausytojams išaiškinti (ten pat: 46–47).

Akivaizdu, kad čia kalbama apie ką tik į sekuliarią rašto kultūrą įžengusiųjų valstiečių patiriamus sunkumus: dar stokojama įgūdžių ne tik savarankiškai skaityti, bet ir klausyti, nes sunku suprasti skaitomą tekstą, todėl reikia labiau patyrusio vedlio, padedančio įveikti šias kliūtis¹⁹. Įdėmiai klausyti, o vėliau ir skaityti tylomis vienuose buvo nelengvai pasiekiamas įgūdis²⁰. Tad ši studento pasisakymą taip pat

.....

- 18 Kai kurie valstiečių namai, sukaupe nuosavą bibliotekėlę, tapdavo nelegalios lietuviškos spaudos skaitymo vieta: „Silkauskų namuose rinkdavosi kaimynai laikraščių bei knygų skaityti. Nors ši lietuviška spauda buvo atimta, tačiau Silkauskai vėl atkūrė savo bibliotekėlę“ (Merkys 1985: 83). Vytauto Merkio atliktame tyrime apie valstiečių turėtas bibliotekėles minimas faktas, kad nelegalios spaudos platintojas ją garsiai skaitęs kitiems kaimo žmonėms: „Caro pareigūnų surinktais duomenimis, jis [valstietis Antanas Gaidelionis] platino ir kitiems skaitė nelegalią spaudą, vakarėliuose dainuodavo patriotines dainas, kalbėdavęs apie Lietuvos savarankiškumo galimybę, miestelyje klijavęs anticarinį atsišaukimą ‘Broliai ir sesers!’“ (ten pat: 85).
- 19 Atkreiptinas dėmesys, kad ir M. Valančiaus *Palangos Juzės* pasakojimai suskirstyti į vakarus, siužetą suskaidant atkarpomis. Vieno vakaro istorija skirta papasakoti (perskaityti) per vieną vakarą. O kasvakarinis pasakojimas užbaigiamas vieno iš klausytojų ar paties Juzės prisipažinimu, kad jau lenkia miegas, t. y. duodamas ženklas, kad klausytojai jau nebegali sutelkti dėmesio, ir istorija užbaigiama. Beveik neabejotina, kad M. Valančius numatė, kad ta knygelė bus skaitoma kolektyviai, o teksto padalijimai susiję su jo įsivaizdavimu, kiek per vieną vakarą gali būti išklausa rašytinio teksto. Kaip pamokslininkas, jis iš patirties turėjo žinoti valstiečių klausytojų galimybių ribas.
- 20 Vakarų Europoje tik XIX a. dėl raštingumo išaugimo ir masinės spaudos atsiradimo imta skaityti patylomis ir vienuose (Requate 1998: 342).

galima priskirti prie apsakyme įrašyto „instruktažo“, koku būdu valstiečius pavestti tikraisiais skaitytojais. Skaitymas garsiai turėtų išplėsti ir lietuviško rašto veikimo ribas – per jį į netiesioginių skaitytojų ratą galėtų patekti ir beraščiai žmonės. Tiesa, optimizmo kupiną studento siūlymą atremia iš skaudžios patirties kylantis kalvio prieštaravimas. Jis sako, kad skaitymas garsiai nepasiteisino, valstiečiai stokoja susidomėjimo ar kantrybės, greitai liaujasi klausę, ima tarp savęs kalbėtis, skaitomus dalykus vadindami „baikomis ir niekais“²¹. Po penkerių metų rašytame apsakyme „Kaip tu man, taip ir aš tau“ vaikų mokytojas Jurgis prisipažįsta atliekęs švietėjišką darbą – jau kelerius metus skaito balsu ir aiškina skaitomas vietas (atrodo, viskas vyksta pagal kito apsakymo personažo, studento, nurodymus):

Skiriu kningeles, skaitau balsu, rodos, ir aiškinu visiems, neapleidžiu nepaskaitęs po laikraščius nė vienos žinios apie judošius, šnipukus, skundus; nurodau tokių darbų b[į]aurumą ir baisias jų pasekmes... <...> Antrus metus toje kaimoje darbuojuos, trokšdamas maždaug duoti doros supratimą, o pikto pasielgimo išrodyti pasekmes... Bet tarpe suaugusių nė mažiausio savo darbo vaisiaus nematau... Nebent mažoji karta nors truputį pakils... o seniems doros patarimai kaip tik žirniai nuo sienos atšoksta... (Žemaitė 1948 II: 16).

Kaip matyti, skaitymas ar didesnis raštingumas kūriniuose nėra savaiminė vertybė – per lavinimą, skaitymą balsu, skaitomų vietų komentavimą siekiama keisti valstiečių supratimą, kas yra geras, deramas elgesys, sykiu daryti įtaką jų elgsenai. Panašu, kad sekuliarūs tekstai pretendavo sugriauti iki šiol religinei literatūrai priklausiusį moralės ugdytojos monopolį. Didaktinė grožinė literatūra taip pat tą darė, tačiau jos pasitelkiami gero, tinkamo elgesio argumentai beveik be išimčių buvo religiniai.

Dar vieną gana išplėtotą kolektyvinio skaitymo sceną Žemaitė įkomponavo apsakyme „Atminimai“. Jame pasakojama vienos šeimos kelių kartų istorija, svarbiausias kūrinio įvykis – motinos mirties paminėjimo metinėms surengti atminimai, į kuriuos sukviečiami visi kaimynai. Metinių paminėjimas išvirsta į besaikes išgertuves, čia labai įtaigiai aprašomi alkoholio padauginę šlitinėjantys, besivoliojantys, bloguojantys kaimo vyrai ir moterys. Kiek netikėtai paskaityti visiems balsu į antrą dieną persiritusias išgertuves pakviečiamas kaimynas, iki tol kaimo orgijoje nedalyvavęs. Kolektyviniu skaitymu užpildoma pauzė, kai visi laukia iš žydo sugrįžtančio berno su degtine. Iš pirmo žvilgsnio kiek komiška kolektyvinio skaitymo situacija iš tiesų nėra atsitiktinė. Tai patvirtina ir garsiai skaitomas tekstas – A. Lingio apysaka „Kas kaltas“. Šiame kūrinyje personažo Klimo paliudyta asmeninė istorija, kaip iš darbštaus turtingo ūkininko virstama benamiu nuolatinio karčemos lankytoju,

21 Šios apsakymo vietos nelikę laikraštyje išspausdintame apsakymo variante. Numanu, kad jos buvo atsisakyta dėl perdėm pesimistinio valstiečių kaip naujųjų skaitytojų vertinimo.

pasirinkus ne mylimą, bet turtingą žmoną, turėtų tapti pamokymu ir istorijos besiklausantiems atminimų dalyviams. Apsakymo scena, vaizduojanti besiklausančius valstiečius, parodo, kaip jie priėmė kūrinį, į jį reagavo ir kaip labiau patyrusio skaitytojo buvo mokomi skaitomą tekstą suprasti. Pirma klausytojų reakcija buvo girdimės istorijos nuvertinimas – esą ten nieko naujo: „– Ką gi ir berašą! Apie jomarką, girtuklius!.. Argi mes dar neprisistebim? Arba ir mums patiem tankiai atsitinka pasigerti... Tą mes žinom!“ (Žemaitė 1948 II: 62). Akivaizdu, kad mažiau patyrę skaitytojai neižvelgia pasakojimo moralo ir nemoka jo pritaikyti savo pačių elgsenai vertinti. Todėl čia įsikiša skaitančiojo vaiko tėvas ir paaiškina, paprastais žodžiais išsako, potekstėje glūdintį pamokymą: „– Užtaigi žiūrėk, – tarė Gaidys, – koks negražumas teip daryti! Tokius darbus ir raštuose, mat, išjuokia!..“ (ten pat). Tai, kad istorija yra išdėstyta raštu, turėtų sustiprinti jos autoritetą ir paveikumą. Tačiau, nepaisant vieno, mokytesnio, asmens atviro skaitymo naudos teigimo, daugumos laikysena yra kitokia:

Bobos – vienos teip susigraudino, net ašaras braukė; kitos žiovavo ir pro langą žiūrinėjo, o nekurius ir snaudė. Vyrai – vieni pypkes krapštinėjo ir kūrė, kitas tabokierka barškino, o kiti žvalgydamos pro langą šnibždėjo: „Kur tas Juzis teip užtruko?!..“ (ten pat).

Atrodo, kad tik pavieniai klausytojai (keletas moterų) aktyviai įsitraukia į klausymą, kiti nuobodžiauja. Kad klausomas tekstas suvokiamas tiesmukai, liudija ir tolesnės klausančiųjų reakcijos: kelios moterys ima svarstyti, ar tik apysakoje aprašomas neigiamas kunigo personažas nėra jų parapijos klebonas („– Tai apie mūsų kleboną rašo!“). Matyti, kad klausantieji dar nesuvokia apibendrinamojo, sąlyginio meninio teksto pobūdžio²². Vienas iš klausančiųjų neatpažįsta dar vienos skaitomo teksto siunčiamos žinutės, kur aprašomi vyro ir žmonos santykiai. Apysakoje personažas Klimas pasakoja, kaip jis mėgino taikytis su jį ištikusia neganda – nepatrauklios išvaizdos (nuolat pabrėžiamas sutuoktinės storumas), nemeilus elgesio, tingine žmona ir visaip bandė jos nemušti. Nelaimingas vyras, kovojantis su pagunda „pamokyti“ žmoną, tvirtina, kad toks jo elgesys būtų buvęs suprantamas kaimo aplinkoje, nes visi vyrai taip daro. Žemaitės apsakyme vienas klausytojas nesuvokia pasakojimo sudėtingumo, kad mušimas vertinamas nevienareikšmiškai, ir sako: „– Kad teip man, – šokos Žilius, – būčio pėręs pačią kožną dieną kaip velnią“ (ten pat).

Susipratęs ir itin knygas mėgstantis, jų vertę suvokiantis, patyręs skaitytojas ūkininkas (jo žmona skundžiasi, kad pamatęs kokią naują knygelę negali jos

22 Į nepatyrusių skaitytojų tiesioginę reakciją į skaitomą tekstą yra atkreipusi dėmesį ir Dž. Maskuliūnienė, teigdama, kad neišlavinto meninio skonio kaimiečiai kūrinį suvokia „gyvai, tiesmukai, be estetinės distancijos reaguoja į fiktyvią meninio pasaulio realybę“ (Maskuliūnienė 2005a: 55–56).

nenusipirkti) ragina ir kitus skaityti, nes ten galima rasti „visokių pamokinių“, kurie padeda tapti doresniam. Savo pavyzdžiu parodo, kaip šis procesas vyksta:

[J]eigut randu knigoj parodytą žmogystės paveikslą, blogą pasielgimą, b[j]aurių papročių, galiu pasisaugoti teip nedaryti; teipogi randu kitą paveikslą, gerą būdą, gražų ir išmintingą (naudingą) apsiėjimą, galiu ir aš pasimokyti dorai ir naudingai elgties (ten pat: 63).

Kaip matyti, kolektyvinio skaitymo dalyviai ne tik klausosi istorijos, bet ir mokomi ją suvokti. Šis doro, negeriančio ūkininko pamokymas labai arti didaktinės prozos, kur riba tarp gero ir blogo elgesio aiškiai užbrėžta, o geras, gražus elgesys dar ir naudingas. Siūlomas, diegiamas skaitomo / girdimo kūrinio priėmimas tolima nuo tiesmuko jo suvokimo, mokoma įžvelgti deramo ir nederamo elgesio modelius. Toks skaitymo būdas sukuria abstraktesnį, reflekyvesnį santykį su tekstu.

KINTANTI MOTERŲ PADĖTIS: NUO PASYVIŲ KLAUSYTOJŲ IKI AKTYVIŲ SKAITYTOJŲ

Žemaitės kūriniuose tik vyrai, didesnio ar mažesnio mokslo, moka rašyti, rašo²³. Štai viename pirmųjų apsakymų „Prie užvertos langinės“ vaizduojamas gamtos mokslus studijuojantis, namo parvykęs vakare vienuoje rašantis valstiečių sūnus. Pasakojimas sukuria įspūdį, kad aukštą raštingumo lygį pasiekęs studentas gali parašyti įvairaus žanro, turinio ir stilstikos tekstus²⁴. Apsakyme „Kaip tu man,

.....

23 Mokantis rašyti lyties aspektas buvo svarbesnis nei socialinis statusas, teigia ir B. Liljewall. Jos tvirtinimu, Švedijoje tarp ūkininkų tik berniukai sulaukdavo padrąsinimo rašyti. Čia „modernus“ vyriškumas, o ne moteriškumas, buvo siejamas su funkcinu raštingumu iki pat XIX a. pabaigos (Liljewall 2013: 35–36).

24 Reikšminga, kad gerokai nuo valstietiškos problematikos nutolęs ir išsilavinusių iš kaimo kilusių jaunuolių patiriamus sunkumus atskleidžiantis kūrinys buvo išspausdintas *Varpe*, skirtame jauniesiems lietuviams inteligentams. Mažaraščius ir inteligentus kaimo žmones skyrė skaitoma lektūra, kaimiečiai laikyti tik maldaknygių skaitytojais. Laikraščių leidėjų skirtingą požiūrį į valstiečius ir inteligentus liudija ne tik skirtinga spausdintų tekstų tematika, retorika, bet ir pasirinkta kitokia rašyba. Jurgitos Venckienės atliktas tyrimas rodo, kad tiek *Varpo* ir *Ūkininko*, tiek *Tėvynės sargo* ir *Žinyčios* leidėjai rinkosi dvejoją rašybą priklausomai nuo to, į kurią auditoriją buvo orientuotas laikraštis. Dar keletą metų po to, kai *Varpo* tekstuose lenkiški rašmenys *cz* ir *sz* buvo pakeisti naujaisiais *č* ir *š*, ši naujovė nebuvo įvesta valstiečiams skirtame laikraštyje *Ūkininkas*. Senieji rašmenys palikti, nes baimintasi, kad mažiau raštingiems ir prie maldaknygėse vartoto lenkiško raidyno pripratusiems skaitytojams gali būti nelengva pereiti prie naujos rašybos ir jiems bus dar sunkiau suprasti tekstus. Panašiai situacija klostėsi ir katalikiškos pakraipos laikraščiuose: leidėjams nusprendus leisti atskirą laikraštį inteligentams, 1900 m. pasirodęs *Žinyčios* numeris buvo spausdinamas jau su naujomis raidėmis, o plačiajam skaitytojų ratui skirtame *Tėvynės sarge* buvo kuriam laikui atsisakyta naujųjų rašmenų ir grįžta prie senųjų lenkiškųjų (Venckienė 2004: 208–212).

taip ir aš tau“ iš keršto nusprendęs įskusti savo svainį valstietis eina pas kaimynės vaikų mokytoją paprašyti parašyti skundą: „Parašyk man raštelį dailiai, gražiai, kaip tamsta moki...“ (ten pat:15). Kaimo vaikus slapta mokantis skaityti ir rašyti, kolektyvinius skaitymus organizuojantis, nelegalius raštus platinantis mokytojas dar atlieka ir raštų rašytojo funkciją. Be to, užsimenama, kad jis pats rašo į lietuviškus laikraščius. Apsakyme „Kenčia kaltas, kenčia nekaltas“ doro, į miestą tarnauti išėjusios mylimos merginos likimu besirūpinančio, jai knygas nešančio skaityti Juozo atsiminimuose apie mokymąsi rašto į pirmą vietą iškeliamas rašymas: „Pavakarojus varo visus gulti. Rodos, nemiegotumei par naktis, by tik rašyti, skaityti...“ (ten pat: 457). Apsakyme „Du kankintiniai“ skaitantis, namuose knygas slapstantis tėvas svajoja, kad jo sūnus baigs didelius mokslus ir galbūt net taps rašytoju. Rašymas Žemaitės apsakymuose išimtinai vyrų privilegija²⁵.

Moterys Žemaitės apsakymuose pirmiausia pasirodo tik kaip klausytojos²⁶. Apsakymas „Drausmę atminus“ pradedamas štai tokia scena: „Parsinešęs naujus numerius laikraščių, Jurgis skaitė balsu, o bobelės su vaikais klausėsi naujynų“ (Žemaitė 1948 III: 344). Kūrinyje, skirtame spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo panaikinimo sukakčiai paminėti, kolektyvinio skaitymo scena beveik nepakitusi nuo XIX a. pabaigos apsakymuose aprašytųjų: jaunas vyras perka laikraščius ir balsu juos skaito vyresnėms moterims ir vaikams (mažaraščiams)²⁷. Apsakyme „Piršlybos“ jauniausioji, devynerių metų Milašiaus dukra Petrikė greičiausiai moka skaityti, nes puikiai žino, kad jos atliekama Juozo Miliausko–Miglovaros daina yra „išdrukavota“ *Aušroje*, bet dar nemoka rašyti. Kaip tik dėl šios priežasties duktė, ragindama tėvą užsisakyti lietuviškų laikraščių ir nupirkti knygų, pažada, kad išmoks ir rašyti: „– Pamatysi, tetuteli, jei aš neišmoksiu rašyti litareles ant balto juodas... gražias, gražias!..“ (Žemaitė 1948 I: 30)²⁸.

.....

- 25 Galima suprasti, kad kultūriniame kontekste, kuriame rašymas „priklauso“ vyrams, Žemaitė neturėjo galimybių permąstyti, nuodugniau aprašyti savo, kaip rašančios moters, likimo.
- 26 J. Ūsaitytės rastas tik vienas moters vestas lietuviškas dainynas patvirtintų mintį, kad rašymu labiau užsiėmė prasilavinę vyrai valstiečiai. Tai, kad moterys daug ilgiau išliko sakininės tradicijos tęsėjos, o vyrai gerokai anksčiau įžengė į rašto kultūrą, liudija ir Maironio rankraštyje likusi poema „Lietuva“. Pasakotojas, kreipdamasis į Antaną Baranauską, sako, kad lietuvės gieda „dūmas Tavo“, o broliai skaito „Tavo ‘Šilėlį!’“: „Tenai gieda Lietuvė / Dumàs **Tavo**, Tėveli! / Kelias brolei pražuvę, / Skaito **Tavo** ‘Szilėlį!’“ (juodu šriftu išskirta tekste – R. B.) ([Maironis] 1888: 2).
- 27 Jurgitos Žanos Raškevičiūtės atliktas ankstyvojo sovietmečio spaudos tyrimas rodo, kad lietuviškojo raštingumo praktikos keitėsi labai pamažu arba ilgai buvo išsaugotos kai kurios jų formos. Mokslininkė cituoja ne vieną pasakojimą iš to laikotarpio spaudos (1954, 1957 m.), kai moteriai atliekant namų ruošos darbus jai garsiai skaito vyras. J. Ž. Raškevičiūtė teigia: „Moteriai ruošiantis namuose kažką jai skaitantis ar kitaip ją lavinantis vyras – bene būdingiausias šeimos santykių vaizdavimo būdas“ (Raškevičiūtė 2018: 62).
- 28 Formalus raštingumas buvo būdingas ir XIX a. Vakarų Europos šalių moterims: štai prancūzės iki pat XIX a. ketvirtojo ketvirčio gana dažnai mokėjo skaityti, bet nemokėjo užrašyti savo vardo (Lyons 2001: 6).

O štai apsakyme „Ant jomarko“ aktyviausia ir labiausiai susipratusi kalvio platinamų raštų skaitytoja yra kaimo mergina Petronėlė. Kalvio pasisakymas apie šios uolios skaitytojos mėgstamus skaitinius nuskamba kaip netiesioginė *Varpo* „reklama“:

Tikt ana vičvienaitė dar truputį supranta; pagaliau bent parodo skyrių, koks jai patiko. „Varpe“ yra skyriai po antrašu „Tėvynės Varpai“. Tai tuos skyrius be galo giria ir mėgsta skaityti. Sako, jog to rašytojo žodžiai kožnas įsmengąs jai į širdį (ten pat: 51).²⁹

Tačiau šis uolios naujosios skaitytojos pavyzdys traktuotinas greičiau kaip siekiamybė, o ne tendencija bendrame kontekste, nes XIX a. pabaigoje moterų raštingumas vis dar atsiliko nuo vyrų raštingumo. Tai patvirtina ir pats kūrinys: štai iš bajoriškos, nors ir nuskurdusios, šeimos kilęs jaunuolis aiškina kalviui, kad jo tikslas – ne tik platinti spaudą, bet pirmiausia rūpintis savo seserų švietimu. Atkreiptinas dėmesys, kad ši vieta labai varijuoja autografe, laikraštyje ir *Raštuose* skelbtame kūrinio variante³⁰. Autografe ir *Raštuose* studento deklaracija skamba kaip noras rūpintis seserų švietimu:

Pirksiu ir laikysiu raštus dėl vien seserų. Mano dabartiniu uždotu yra duoti anomis bent truputį apšvietimo, nes prakuto jau mergaitės. Anas leisti kur į mokslą nėra išteklių, darbuosiuos verčiau namie apie jų išmintį. Kiek beišgalėsiu, dėl to vien susitūrėsiu ir aš pats nuo tolesnio mokslo. Užtaigi noriu gerai jas išmokyti skaityti ir rašyti žemaitiškai, tada lengviau bus man išaiškinti, o joms suprasti tikslą rašlivos, dorybę mokslo, pažinti gera ir bloga, žodžiu sakant, stengsiuos pastatyti bent truputį apšviestas lietuvaites. Broliuką vėlėk taisyti į gimnaziją (*Žemaitė* 1948 I: 49).

Studento dėstomas seserų lavinimo planas skamba kaip moterų rengimo susipratusiomis lietuvėmis programos santrumpa: per raštą jos turi pasiekti didesnę dorinį, tautinį sąmoningumą. Tačiau akivaizdu, kad seserų švietimas (mokymas skaityti ir rašyti) remiasi brolio supratingumu ir geranoriškumu. Apsakyme „Kenčia

29 *Žemaitė* atsiminimuose teigė, kad valstiečiai labiau vertino *Varpą*, nes čia esą jie galėjo rasti daugiau „aprašymų, visokių naujienų“.

30 *Ūkininke* skelbtame kūrinio variante ši vieta labai trumpinta ir skamba kaip rūpinimasis seserų ir brolio lavinimu, jame ne taip pabrėžtas seserų švietimas, neišplėtotas šios veiklos planas: „Jeigu nieks kits nesiimi prie to dalyko, mokšim vien seseris ir broliuką, idant pastotų gerai lietuviais dirbančiais savo broliams ant naudos“ (*Žemaitė* 1896: 68). *Raštų* variante ši kūrinio vieta daug artimesnė autografui, nors ji irgi gerokai apkarpyta: „Ar atsiras skaitytojų kokia draugija, ar ne, vis tiek pirksiu ir laikysiu raštus del vien seserų. Mano dabartinis uždavinys – duoti joms bent truputį mokslo, nes mergaitės jau prakuto. Jas leisti kur kitur į mokslą nėra išteklių, tad darbuosiuos verčiau namie apie jų išmintį, kiek beišgalėsiu, del to vien ir mano paties mokslas turės pamišti... Užtat gi noriu gerai jas išmokyti skaityti ir rašyti žemaitiškai...“ (*Žemaitė* 1913: 32). Kaip matyti, seseris pirmiausia planuojama mokyti skaityti, tik paskui rašyti.

kaltas, kenčia nekaltas“ jaunos merginos Marės, išėjusios tarnauti į miestelį, likimu rūpinasi kartu su ja augęs Juozas. Jis neša jai skaityti knygas, nes tiki, kad jų skaitymas subrandintų merginą, ji taptų nuovokesnė, neprasidėtų su neaiškių kėslų turinčiais vyrais: „Ar paskaitei bent kuomet knygeles, kur atnešiau?.. Kitokia liktu-mei skaitydama...“ (Žemaitė 1948 II: 450–451).

Žemaitės kūrinuose paliečiamas aktualus ano meto reiškinys – moterų skai-tymo ir lavinimosi priklausomybė nuo vyrų. Tėvas, brolis ar vyras gali sudaryti sąlygas ar net pats stengtis mokyti dukras ar seseris, žmoną rašto. Jie taip pat gali kontroliuoti, ką skaityti ir ko neskaityti jaunoms merginoms³¹. Apsakyme „Pirš-lybos“ tėvui skaitymas atrodo tiesiog nepriimtina veikla, tad jo valioje uždrausti dukrai dalyvauti kolektyviniame skaityme ar pačiai skaityti: „Bet, Onike, liaukis! Kad aš jo [Kazimiero] daugiau nematyčio prie tavęs, bo abudum klius nuo manęs. Ir tuos popierius sudeginsiu...“ O štai samdinio Kazimiero rūpinimasis motinos ir seserų gerove pasireiškia ne tik kaip meilus elgesys (bučiuoja rankas sutikęs), bet ir jų švietimas: „‘Eikim, – sako, – matušele, aš kningą nupirksiu...“ (Žemaitė 1948 I: 18–19). Motinai besispyriojant, tvirtinant, kad blogai mato, sūnus išsyk imasi pro-blemą spręsti – vedasi ją pirkti akinių („špikulų“).

Nepaisant gana nepalankios moterims lavintis situacijos, atrodo, kad į moterų švietimą dėta daug vilčių, jos matytos kaip galbūt lengviau priimančios į kaimą ateinančią naujovę³². Tą liudija apsakyme „Piršlybos“ palankus moterų požiūris į nelegalią spaudą ir džiugus skaitymo vertinimas. Petrikė prisipažįsta, kad ji su džiaugsmu skaito visas Kazimiero platinamas „kningeles“, kur ji randa „dainelių – gražių gražesnių“ (ten pat: 38). Šis pavyzdys rodo, kad rašytinė kultūra greitai pereina į sakytinę, o toks nelegalios spaudos išgyrimas galėjo būti itin patrauklus vis dar sakytinėje kultūroje gyvenantiems žmonėms³³. Moterų didėjantį aktyvumą

31 Moterų skaitymo kontrolę puikiai atkleidė XIX a. prancūzų merginos laišakai draugei: tėvas ir broliai sudarinėjo jai tinkamos lektūros sąrašus, vienas knygas leisdami skaityti, o pavojingas nuo jos slėpdami.

32 Įdomu, kad ir M. Valančiaus *Palangos Juzėje* jaunos merginos vaizduojamos kaip aktyvesnės, atviresnės priimant Juzės atnešamas naujas giesmes. Štai ketvirtą vakarą Juzei pagiedojus naują giesmę apie šv. Morkų, ją išgirdusi mergelė taip susižavi, kad apie Juzės giesmę papasakoja ponui, o šis prašo ją pakartoti, vėliau giesmė persirašoma (Valančius 2001: 355). Panašiai nutinka ir penk-tą vakarą, Juzei sugiedojus giesmę apie 1831 metų sukilimą: „Pabengus mergelės apšoko mane tarydamos: „Meldžiamasis, išrašyk mums tą dainelę ir išmok gaidas, nesgi mes galim pripūsti ir daržinę, bet nesugebam išrunguoti.“ Aš visa tai padariau“ (ten pat: 375). Kaip matyti, patinkančios giesmės iškart persirašomos ir greičiausiai platinamos toliau.

33 *Pragiedruliuose* Vaižgantas, jau iš laiko perspektyvos žvelgdamas į tautinio sąjūdžio epochą, taip pat vaizduoja, kaip miestelio jaunimas, sudomintas naujų Napalio atliekamų dainų, kurios yra persirašytos iš spaudinių į dainų sąsiuvinį, patraukiamas prie mokslų. Pasiūlius Napaliui dainuoti iš dainų sąsiuvinio, jie atsisako, nes nemoka perskaityti: „Atmintinai bus geriau. Mes nemokame rašliavą paskaityti“ (Vaižgantas 1996: 267). Įdomu, kad tradicinis dainos mokymosi būdas jau netinka: „mokinantis kiekvienas turi nusitverti į rankas tekstą, vadinasi, žodžius. Taigi kiekvienas

patvirtina ir minėtas pavyzdys apie uolią *Varpo* skaitytoją Petronėlę iš apsakymo „Ant jomarko“. Apsakyme „Kaip tu man, taip ir aš tau“ mokytoją savo vaikams samdanti Keselienė irgi vaizduojama kaip susipratusi, sąlygas rašytinei kultūrai plisti savo aplinkoje sudaranti moteris. Jos namuose gyvenantis mokytojas „visus vaikus, visus piemenis moko sau lietuviškai rašyti, skaityti ir visokių balabaikų“, be to, jis dalija ir skaito garsiai knygas suaugusiesiems, pats rašo į „gazetas“ ir veža nelegalią spaudą iš Prūsijos. O ir pati Keselienė su dukterimis yra labai įsitraukusios į šias nelegalias veiklas – „[t]en visa šaika susitaisė: motyna ir dukterys... visi skaito, visi rašo“ (Žemaitė 1948 II: 20).

Apsakyme „Sapnas“ vaizduojama bajoriškos kilmės ir aplenkėjusi motina, mėginanti ir savo vaikus lenkti prie lenkų kalbos, draudžianti kalbėti namie žemaitiškai, bendrauti su paprastais kaimo vaikais. Šiame kūrinyje motinos savivokos pokytis nulemtas skaitomos lietuviškos knygos. Išgirdusi iš dvaro mokytojo pasiskolintą vaiko skaitomą lietuviškos knygos ištrauką, ji taip jos paveikiama, kad vėliau pati viena ją perskaito iki galo ir yra taip sukrėsta, kad ima atsiminti užmirštus praeities dalykus, griaušančius jos „lenkišką“ savivoką. Vaiko skaitomas tekstas atrodo tiesiogiai apeliuoja į klausytoją motiną: „Taigi negerai daro tos motinos, kurios pačios, kažin kokių didybių ieškodamos, mindo savo protėvių kalbą“ (Žemaitė 1956: 296–297)³⁴. Apsakymą užbaigia motinos sapnuojamas bausis sapnas, kuris, atrodo, visai turėtų pakeisti jos nuomonę apie lietuvių kalbą. Šiame apsakyme motina pasirodo kaip savarankiška skaitytoja, ji ne tik perskaito sūnaus atneštą knygą, bet ir ją permąsto. Tiesa, ji nepriklauso paprastiesiems sodiečiams, galbūt dėl to ir jos išsilavinimas didesnis. Svarbu, kad šiame kūrinyje pabrėžiama motinų įtaka ugdant naujuosius lietuviškų raštų skaitytojus.

.....
turi turėti sąsiuvinėlį persirašęs kur tinkamesniųjų“ (ten pat). Ir Napalys imasi jaunuomenę mokyti skaityti, bet labiausiai – rašyti. Napalio iniciatyva mokyti rašyti itin apsidžiaugia mergelės. Tai rodo du dalykus: pirma, kad būtent ši kaimo žmonių grupė mokėjo skaityti, bet nemokėjo rašyti, antra, kad moterys lengviau perėmė naujoves. Vaižganto pasakojime teigiama, kad prie lietuviško rašto paprasčiausiai perėjo tie, kurie buvo mokėsi valstybinėse rusiškose mokyklose. Pamėginę lietuviško rašto, jie „rusų graždankos nei žiūrėt nebenorėjo“ (ten pat: 268). Jaunuomenės slapto mokslo pradžia: imami dalyti lapeliai, kur parašyti lietuviškų raidžių pavyzdžiai, besimokantieji tas raides atkartoja (ten pat: 267).

34 Sovietmečiu leistuose pirmųjų (1948) ir antrųjų (1956–1957) *Raštų* leidimuose šio apsakymo tekstas gerokai skiriasi. Pastaruosiuose skaitomo kūrinio ištraukos daug didesnės nei 1948-ųjų leidime. Šių raštų rengėjai sakosi apsakymo publikaciją rengę pagal antrąjį, pačios autorės gerokai taisytą autografą. Teigiama, kad pirmajame kūrinio autografe buvo tiksliai nurodyta, iš kokio kūrinio yra skaitomos ištraukos – iš Jono Mačiulio-Maironio, pasirašiusio St. Zanavyko pseudonimu, *Apsakymų apie Lietuvos praeigą* (1891). Antrųjų raštų rengėjai rėmėsi 1914 m. *Raštų* šeštame tome spausdinto teksto variantu, kuriame taip pat randame ilgesnę skaitomo teksto ištrauką (Žemaitė 1914: 10–11).

NEPALANKUS LIETUVIŠKŲ RAŠTŲ VERTINIMAS IR ŽEMAITĖS PASIRINKTI BŪDAI JĮ KEISTI

Žemaitės apsakymai atskleidžia ne tik inteligentijos ir šviesesnių kaimo žmonių vykdytas veiklas, turėjusias įvesdinti valstietiją į rašto pasaulį, bet parodo ir kliūtis, su kuriomis jie susidūrė. Jau ne kartą minėtas priešiškas, nepatikus kaimo žmonių požiūris ir į rašytinį žodį, ir į nelegalios spaudos platintojus analizuojant apsakymus „Piršlybos“, „Ant jomarko“. Apsakyme „Atminimai“ vienas iš kolektyvinio skaitymo dalyvių taip apibūdina lietuviškų raštų leidėjus ir jų leidinius: „– Žinoma, kaip drukoriai beapgaulioja žmones: pripaišys kokių niekų, o jūs, kvailiai, pirkit, pinigų kitiems mokėkit!..“ (Žemaitė 1948 II: 63). Atrodo, kad kaimo gyventojams buvo sunku suprasti, kokia yra lietuviškų raštų nauda. Ši spėjimą patvirtintų ir Žemaitės atsiminimai. Štai kaip ji apibendrina valstiečių kalbas, susidūrus su pirmaisiais lietuviškais laikraščiais: „Taip bešnekučiuojant, visokias nuomones apie raštus išsipasakojo, bet vis tik išjuokė, išniekino, o naudingumo raštų nėvienas nesuprato“ (Žemaitė 1907 12 01: 2). Atkreiptinas dėmesys, kad valstiečiai neįžvelgė lietuviškų laikraščių ir knygų naudos, jie neatrodė jiems įdomūs, o pats lietuviškas spausdintas žodis neturėjo autoriteto:

– Pfu! – nusisp[j]ovė kažį kas plikaktis, – tokius niekus berašydami! Anokios čia naujynos: kokia mada, tokia pati – yra čia ką skaityti! Kitą sykį, kaip aš buvau dvare pas p. Vainavaičios, pirma už laučajį, po tam už liokajų, tai, būdavo, skaitysma ne tokius niekus, bet visokias naujynas: apie vainas, karalius, kitas žemes; rašyta lenkiškai ar maskoliškai... Nors nelabai tesuprasi, bent gi gražu klausyties (Žemaitė 1948 II: 63).

J. Sadauskienė atkreipia dėmesį, kad tradicinėje kultūroje spausdintas žodis pirmausia buvo ryšio su išoriniu pasauliu palaikymo priemonė (Sadauskienė 2006: 100). Todėl ir čia dvare tarnavusio ir šiek tiek prakutusio valstiečio išsakomas pagiriamasis žodis kita kalba (lenkų ar rusų) rašytiems skaitiniams rodo, kad iš skaitomo teksto tikimasi sužinoti apie išorinį pasaulį – „apie vainas, karalius, kitas žemes“, apie tai, kas atsiduria už kasdienės valstietiškos realybės ribų³⁵. Nepaisant to, kad jau didaktinė proza ėmėsi pasakoti apie kasdienį paprastų žmonių gyvenimą, Žemaitės apsakymai rodo, kad XIX a. gale naujiesiems skaitytojams ne visada (ar ne visos?) jų pačių gyvenimo istorijos atrodė vertos būti užrašytos ir skaitomos.

Žemaitės apsakymai, atsiminimai aiškiai liudija, kad vyraujant sakytinei kultūrai lietuviški sekuliarūs raštai dažnai pralaimėdavo konkurencinę kovą sakytiniams komunikacijos būdams. Štai Žemaitės atsiminimuose matyti, kad, susirinkus kaimo

35 Jau minėtas meninio ir autobiografinio pasakojimų artimumas. Atsiminimuose randame kone indentiškus besiklausiusio garsiai skaitomos *Aušros* valstiečio žodžius: „– Mislįjau apie vainas, apie karalius, ką jie šneka, ką daro, aprašyta, o čia pasakėlės, dainelės, mergoms ir piemenims tik skaityti“ (Žemaitė 1907 11 29: 2).

bendruomenei kartu vakaroti ir pradėjus garsiai skaityti nelegalius lietuviškus laikraščius, skaitymas gana greitai buvo nutraukiamas ir prasidėdavo gyvas pašnekesys: „Bet neilgai, kantrybės pritrūkę pradėjo šnekučiuoti“ (Žemaitė 1907 11 30: 2). Susidaro įspūdis, kad tradicinės kultūros suformuotiems žmonėms tarpusavyje garsiai dalytis savo požiūriu, išsakyti nuomonę, reaguojant į kitus pašnekesio dalyvius, atrodo daug patraukliau, paprasčiau nei tyliai klausytis skaitomo teksto: „Įpuolus visiems į kalbą pakilo juokai, klegesys, pasakojimas naujienų“ (ten pat). Taip pat situacija klostosi apsakyme „Ant jomarko“:

Kokiame susirinkime paimk kokią kningelę balsu skaityti, tai iš pradžios nuščius visi, klausysis, po valandelės nebėr nė vieno klausytojo, šnekės, marmės, pradės kartas mušti arba užniks dainiuoti, o kiti niekinti sp[j]audyti: „Š... iš tų skaitymų, baikos, melai!“ Jei nori, skaityk kokiai vienai bobai snaudžiančiai... (Žemaitė 1948 I: 47).

Šioje reakcijoje išskylantis sekuliarios literatūros patikimumo klausimas (skaitomo kūrinio liaujamasi klausytis, nes sakoma, kad čia pasakojama istorija yra melas) atskleistų valstiečių lūkestį, kad skaitomas, girdimas tekstas turi pranešti tiesą³⁶. Kaimo žmonių papratimu, lietuviška knyga – tai maldynėlis, giesmynas, katekizmas, šiose knygose dėstoma tiesa yra absoliuti. Kvestionuota ne tik sekuliarių raštų pasakojamos istorijos, jos atrodė esančios apie nieką – „niekai, baikos, melai, pasakos, balabaikos“ (jų turinys naujiesiems skaitytojams atrodė bevertis, stokojantis prasmės, netikroviškas), pats skaitymas, kaip veikla, laikytas tolinančiu nuo Dievo. Žemaitės atsiminimuose randame tai patvirtinančią liudijimą:

Pribraižo, pribraižo visokių niekų, paduoda į Prūsus, iš ten ir paleidžia į svieta... žinoma, ne katalikas, by kaip žmones gaišina nuo Dievo garbės, nuo maldos <...> prastą dieną darbininkas neturi laiko skaityti tas balabaikas, o kurs jas mėgsta skaityti, šventomis dienomis dargi apleis ir bažnyčią, o įniršęs skaityti nė rožančiaus nesukalbės (Žemaitė 1907 11 30: 2).

Štai senasis Milašius skundžiasi kaimynui, kad vaikų didesnis išsilavinimas juos pagadina, nes jie ima nebegerbti tėvų perduodamų papročių.

Nepasitikėjimą knygomis ir pačiu skaitymu kiek netikėtai apsakyme „Tofylis“ demonstruoja prakutęs, pasaulio matęs, net Paryžiuje gyvenęs, dvare tarnaujantis

.....
³⁶ J. Sadauskienė yra atkreipusi dėmesį, kad religinės literatūros suformuotas valstietis skaitytojas turėjo lūkestį, kad tekstas išreikš „visą tiesą apie žmogų, pasaulį ir istoriją“. Todėl ir pasaulietiniai tekstai turėjo atrodyti „kaip svarbi žinia, pranešimas, kaip pranašinga, išganinga tiesa“ (Sadauskienė 2006: 102). Štai ir Valančiaus Palangos Juzė apgina rašytinio žodžio autoritetą sakydamas: „Tie žodžiai, drukavotose knygose užrašyti, šiandien išsipildė“ (Valančius 2001: 343).

Tofylis. Aptikęs žmoną beskaitant iš ponios pasiskolintas knygas (greičiausiai lenkų kalba) jis ima baisiausiai plūstis:

– Maldauninke velnių! Ar į biesų miničkas [vienuoles – R. B.] įsirašei? Per naktis sėdėti įsimerkus į biblioteką! Čia vieta tavo kningai! / Tai sakydamas, capt kningą pačiai iš nagų, švilpt po lovos... / – Pūstodomka! Žiuburį deginti dėl tokių glupstvy! Pasiimtu-mej verčiau darbo!.. Berazumiai tik teskaito... ir pablūsta, išdurnėja, o tu ir be kningų mažai teturi razumo... skaitydama ir to paties nustosi... (Žemaitė 1948 I: 185).

Šioje kalboje skaitymas atrodo kaip demoniška veikla, išvedanti iš proto. Panašiai apie knygas galvojo ir valstiečiai, tai rodo apsakymuose nuolat pasikartojantis apibūdinimas „biesų“, „biesai“ kalbant apie knygos skaitymą (Žemaitė 1948 II: 63). Dėl skeptiško ar net priešiško požiūrio į rašto kultūrą nelegalią spaudą platinantis kalvis apsakyme „Ant jomarko“ sakosi, kad turi būti itin atsargus, nes kaimo žmonės ne sykį jį yra įskundę. „Piršlybose“ lietuviškų raštų platintojas Kazimieras turtingo ūkininko laikomas „viliotoju“, o tai kyla iš apskritai valstiečių priešiško požiūrio į naują – rašto kultūros plitimą kaime. Rašytinis žodis traktuotas kaip „apsukantis galvą“, suviliojantis ar net amoralus. Didesnio išsimokslinimo siekis kaimo žmonių buvo traktuojamas kaip nuo tradicijos tolinanti, todėl pavojinga veikla. Naujieji skaitytojai valstiečiai abejojo rašto atnešama nauda („Bet dar mažne kožnas man į akis sako, kad tai dyku-dykai esą gaišinimas pinigų ant lietuviškų raštų“), nuo skaitymo juos tolino ir baimė įkliūti. Kalvis guodžiasi, kad dėl to daug nelegalių spaudinių buvo sunaikinti. Apskritai atrodo, kad naujieji skaitytojai buvo itin nepastovūs, lengvai „atkrinantys“, kad skaitymas Lietuvos kaime sunkiai tapo kasdieniu, rutiniu įpročiu.

Žemaitės apsakymuose ne tik vaizduojama, kaip sunkiai kaime buvo pratinamasi prie sekuliariaus turinio raštų, bet ir pasitelkiama įvairūs būdai, turėję pamažu griauti neigiamas valstiečių nuostatas lietuviškos spaudos ir knygų atžvilgiu. Žemaitės kūriniai sykiu siekė įveikti priešpriešą tarp jaunosios (labiau išsilavinusios ir tautiškai susipratusios) ir senosios (daugiausia prie religinių knygų įpratusios) kartų. Ne tik nelegali spauda kaime neturėjo autoriteto, o jos skaitymas laikytas dyku laiko leidimu, nederančiu dirbančiam žmogui („– Ir aš taip sakau: dykaduonių tai amatas tos gazietos, ne darbininkui skaityti, verčiau užrėžkime vežimą – prisidėjo trečias“; Žemaitė 1907 11 29: 2), prastai vertinti ir tekstus rašiusieji, labiau išsimokslinę, tautiškai susipratę jaunieji lietuviai, jų tekstai laikyti „studentėlių-valiukėlių“ dyko buvimo rezultatu.

Štai apsakyme „Motynėlės ašaros“ išryškėja tradicinės ir modernios pasaulėžiūros skirtumai. Valstiečiai tėvai ir seserys negali suprasti labiau išsilavinusio šeimos nario švietėjiškos, altruistinės veiklos motyvų. Artimiesiems sunku suvokti ir už ką jis yra carinės Rusijos valdininkų baudžiamas. Simptomiška, kad paprastų žmonių svarstymai, nuomonė atsiskleidžia kolektyviniame reikalo svarstyme – kai

vienas teigia, kitas atsako³⁷. Sukuriamas įspūdis, kad paprastam kaimo žmogui ne tik sunku suvokti nelegalios veiklos (spaudos platinimo) prasmę, bet net ir ją aptarti, įvardyti trūksta žodžių: „su visokiais šlaitais, atskalūnais, bedieviais papūkšt! pataukšt! ratatai! tararai! padarai!“ (Žemaitė 1948 II: 121). Labiau išsilavinę, tautiškai susipratę asmenys geba nutikusius įvykius, savo gyvenimą apgalvoti vienuoje ir daug abstraktesnėmis sąvokomis. Štai nuteistas ir į Sibirą tremiamas Jonas vienutėje apmąsto savo likimą:

Išgirdęs iš jos lūpų, jog tėvynei trūksta aukų, per aukas tik ją gali gelbėti... likau jos apkerėtas! Ji mano idealas liko... bėgau, vargau, plaukiau, kol savo idealą pasiekiau! Jau dabar laimingas, manau: keliausiva ranka į ranką, galva į galvą, darbuosivos, krutėsiva, plušėsiva... visus traukdami, žadindami, šviesdami, raštiją platindami, laisvę skelbdami, laimę nešdami! (ten pat: 127–128).

Tiesa, šalia gana trafaretinėmis deklaratyviomis frazėmis užpildytos sūnaus daktaro savirefleksijos kaimo žmonių monologai atrodo gerokai gyvesni ir natūralesni.

Žemaitė kūrė itin teigiamus spaudos platintojų portretus, turėjusius paneigti išankstines kaimo žmonių nuostatas, išsklaidyti jų abejones dėl blogų spaudos platintojų kėslų. Štai Kazimieras, nelegalios spaudos platintojas ir skaitymo kartu organizatorius, vaizduojamas ne tik tykus ir darbštus, bet ir religingas („Tykus, darbus, dievobaimingas“) (Žemaitė 1948 I: 19). Knygas seserims išėjęs iš bažnyčios jis dovanuoja kartu su rožančium. Toks religinės ir sekuliarios kultūros suartinimas kūrinyje išreiškia siekį paneigti klaidinančią skaitymo kaip demoralizuojančios, nuo religijos nutolinančios veiklos vaizdinį. Šiame kūrinyje randame du visiškai priešingus personažus: jau minėtą neturtingą, bet dorą samdinį Kazimierą, kuris platindamas nelegalią spaudą rūpinasi ne tik artimųjų, bet ir visos bendruomenės švietimu, ir vienturtį turtingą, todėl geidžiamą jaunikį Leoną Pagirį, kuris yra visiškai Kazimiero priešingybė³⁸. Leonas – po kaimą dykas besitrunkantis ir kvailas aibes kre-

37 Dž. Maskuliūnienė yra pastebėjusi, kad didaktinių kūrinių autorius labiausiai domino bendruomenė, žmonių kolektyvas. Juose aprašyti žmonės gyvena ir miršta kitų akyse, taip sukuriamos orientavimosi aplinkoje moralinės gairės (Maskuliūnienė 2005b: 36).

38 Žemaitės realistinė proza yra išlaikiusi didaktinei prozai būdingą pasaulio dichotomiškumą, pasireiškiantį visose žmogaus gyvenimo sferose. Štai kunigo Petro Gomalevskio apysakoje „Ap-lankymas seniuka dieł brolu žemajcziu ir lietuviu“ ryškus skirtumas tarp teigiamų ir neigiamų personažų. Atvirai moralizuojančioje prozoje akivaizdi analogija tarp visų žmogaus gyvenimo sferų: Bažnyčios mokymui paklūstančio žmogaus ir namai tvarkingi, darnūs santykiai tarp namiškių, tarp jų nėra barnių, vaikai gerbia ir klauso tėvų, čia negirtuokliaujama. Viskas atvirkščiai yra neigiamo herojaus gyvenime: jis nesilaiko Bažnyčios mokymo, geria, jo namuose nešvara, žmona barninga, ūkis vedamas nesėkmingai. Svarbu pabrėžti, kad 1853 m. išspausdintoje apysakoje į teigiamo herojaus dorybių sąrašą patenka ir gebėjimas skaityti. Teigiamo herojaus ūkininko Martyno namuose apsisitojęs pakeleivingas seniukas prisideda prie šeimos maldos vakare; bendrai

čiantis bernas. Jis pavaizduotas kaip sūnus palaidūnas, nesirūpinantis artimaisiais, nepagailintis nusenušusių tėvų; pavyzdžiui, jis nesirūpina atvežti sergančiam tėvui gydytojo, sakydamas, kad ką tas bepagelbės, juk senam tik mirti. Į šio personažo neigiamų savybių rinkinį įkomponuojama keletas naujų, susijusių su aptariama valstiečių švietimo problematika. Iš pasakojimo galima numanyti, kad šis jaunas vyras mokslus ėjo valstybinėje (rusiškoje) pradžios mokykloje („učilstvoj penkias žiemas“). Jo mokslai priešinami į dorybingą gyvenimą vedančiam savarankiškam slaptam lavinimuisi iš lietuviškų laikraščių ir knygų. Nepalankų valstybinės mokyklos ir jos įtakos kaimo žmonėms vertinimą išduoda ir trumpos užuominos apie mokytoją: sakoma, kad Leonas girtuokliauti pradėjo dar mokykloje, kartu su mokytoju lankydamas smukles³⁹. Kūrinyje atvirai juokiamasi iš šio antiherojaus išsimokslinimo, jo vieninteliai pėdsakai – pilna makaronizmo kalba. Personažo vartojami iškraipomi rusiški žodžiai skamba kaip užsienio kalbos parodija⁴⁰.

Skaitymo naudą apsakyme „Piršlybos“ gana tiesmukai įrodinėja ir į sceną netikėtai įžengęs paprastas kaimo žmogus Mažutis. Jis viešai skelbia, kad nelegaliai plintantys leidiniai kaimo žmones daro geresnius: „O tie, kur ieško išminties ir apšvietimo po šios gadynės raštus ir laikraščius, tie niekad nesuklis ant blogo“ (ten pat: 29). Kaimyno asmeninis liudijimas parodo rašytinio žodžio plitimo kelią tarp kaimo žmonių:

Aš pats datyriau tikrai: kas tikt pradeda skaityti, tūlyd paliekti doresnis; pagaliau ir mano paties vaikai, kaip ne tie atsirado. Duok [D]ieve sveikatą Kazimierui Gumbakio!

.....

maldai vadovauja ūkininko duktė Marykė, kuri moka skaityti ir „skajta bašu isz knigos maldas“ (Gomalewski 1853: 35). Ji skaito iš *Aukso altoriaus*, vieno populiariausių XIX a. maldų ir giesmių rinkinio. Į neigiamo herojaus visų minėtų trūkumų sąrašą patenka ir berastiškumas. Į mirštančiojo blogojo ūkininko namus užsukęs seniukas liepia jo žmonai skaityti „pabažniai“ iš maldaknygių, tačiau sužino, kad moteris nemoka skaityti. Ji tą prisipažįsta jausdama didelę gėdą: „Motriszke nedrinsdama dieł sarmatas, wienok iszpažyna, jog nemok skajtity“ (ten pat: 47).

39 1863 m. buvo įvesta nauja valstybinio pradinio ugdymo sistema, likvidavusi privačias mokyklas ir naikinusi nacionalinės mokyklos užuomazgas. Valdinėse mokyklose gimtoji kalba galėjo būti vartojama tik kaip pagalbinė ir tik Kauno gubernijoje (Merkys 1982: 153).

40 Žemaitė, išjuokdama išdaryta, sunkiai suprantama rusų kalba kalbantį valstietį, atsiliepia į panašiu metu V. Kudirkos išsakytą kritiką. Jis rašo, kad keliaudamas po Lietuvą pastebėjęs, jog piemenukai (ėję pradžios mokslus valstybinėje mokykloje – „pirmamokslinycziu mokintinei“) tarp savęs stengiasi kalbėti rusiškai ir rašinėja ant sienų rusiškus (kaip galima suprasti iš teksto, nešvankius) užrašus. V. Kudirka pastebi, kad jų tėvai, kurie, anot jo, „nieko nesupranta“, džiaugiasi, kad jų vaikai mokinti. Rašantysis ragina inteligentus rodyti pavyzdį šiems „prastiems žmonėms“ ir kalbėti tarp savęs tik lietuviškai ([Kudirka] 1889: 118). Žemaitė prisidėjo prie skatinimo skaityti tik nelegalius lotyniškais rašmenimis spausdintus tekstus. Priešiškimą kirilica spausdintoms knygoms liudija tame pačiame kalendoriuje, kaip ir jos pirmasis apsakymas, išspausdintas slapyvardžiu pasirašytas įsakmus raginimas žūtbut jų nepirkti, o nusipirkus neskaityti: „Neprivalome įsileisti anų [kirilicos rašmenimis išspausdintų lietuviškų leidinių – R. B.] maskolių knygų, kurias jie nor mums ant spraudo užkrauti. Kurie jau nupirkote, bent neskaitykite jų, nepirkite daugiau knygų, nešelpkite tokių knyginyčių“ (Jons. [?] 1894: 52).

Jis įukvatijo, įkalbėjo... Pirma pats šventą dieną ateidamas skaitydavo – mes klausėmės; po tam pradėjo patiems dalyti. Tokį padarė gerumą, nė žmogui negaliu apsaityti... Iš bažnyčios vaikai kaip sudegę parlekia, skaito lig vakaro; nuo darbo valandelę gave česo, tujau už kningelės nusitveria. Jonukas su Juzuku jau ir paišo žemaitiškai. Greitai vaikai nesprečnūs paliko kaip žiuburiai... Kožną dieną džiaugiuos širdy ir Kazimierui dėkavoju. Dievas jam užmokės... (ten pat).

Iš pradžių rašytinis žodis skverbėsi į kaimą iš dalies imituodamas sakininės tradicijos plitimo būdus, kai vienas skaito, o kiti klauso. Paskui pamažu buvę klausytojai patys tampa savarankiškais skaitytojais. Iš pasakojimo atrodo, kad skaitymas tampa vis labiau įtraukiančia veikla – Mažučio vaikai, naujieji rašto kultūros vartotojai, skaito kiekvieną laisvą nuo darbų minutę. Toliau rašytinė kultūra plinta, kaip rodo šis Žemaitės apsakymas, nuo skaitymo pereinant prie rašymo. Netiesiogiai rašytoja atskleidžia anksčiau minėtą valstietiškojo raštingumo ypatybę – XIX a. pabaigoje ne visi valstiečiai, kurie mokėjo skaityti, mokėjo ir rašyti⁴¹.

Apsakyme „Piršlybos“ kaimyno pasakojimas apie prie didesnės doros vedantį valstiečių lavinimąsi per lietuvišką spaudą ir knygas laikytinas optimistiniu. Ši ištarmė yra atsakymas į tame pat tekste turtingo ūkininko išsakytas baimes, kad mokslas pagadina jaunąją kartą, ir į jo nusistatymą, kad iš knygų nėra jokios naudos. Iš dalies Žemaitės apsakyme valstiečio išsakomą lietuviškos rašytinės kultūros apgynimą galima laikyti socialistinių idėjų sklaida. Anot rašto nauda patikėjęsio Mažučio, skaitydami laikraščius valstiečiai ima geriau pažinti save, supranta savo vertę ir todėl pasijunta lygūs tarp lygių, nepaisant skirtingos turinės padėties („Visus žmogaus jausmus išpasakoja, parodo jo vertybę, pažįsti save, žinai žmogumi esąs, lygus biedniems ir bagotiems“). Šis pasisakymas rodytų, kad per spaudą į kaimą ima skverbti visuotinės lygybės idėja, trinanti ribas tarp skirtingų socialinių sluoksnių. Sykiu čia prasimuša ir maištingesnės idėjos: kaimo žmogus, skaitydamas lietuviškus raštus, atsikrato nuolankumo ir gali drąsiai į akis žiūrėti kiekvienam ponui ar prekeiviui, nes žino, kad „maitina“ juos savo prakaitu (ten pat: 30). Iš tiesų, apsakyme lietuviškos spaudos vertės įrodinėjimas artimas V. Kudirkos publicistikoje išsakomiems argumentams, pagrindžiantiems savišvietos / lavinimosi per skaitymą reikalingumą (Kudirka 1890: 1).

41 Pažymėtina, kad net ir skaitymo gebėjimai dažnai buvo riboti. Štai eidami Pirmosios Komunijos vaikai turėdavę mokėti paskaityti maldaknygę, tačiau „[s]kaitymas iš maldaknygės, matyt, buvo daugiau mechaniškas, atmintinis, nes kai kurie vaikai, išmokę skaityti maldaknygę, dar negalėdavo perskaityti bet kurio kito teksto“ (Žagrakalys 1975: 123). Oficialiais surašymo duomenimis besiremiantis V. Merkio tyrimas rodo, kad 1897 m. tik pusė apklaustų (53 proc.) gyventojų buvo raštingi, iš jų 48,5 proc. vyrų ir 47,6 proc. moterų (Merkys 1982: 168). Rašyti, teigiama, išmokdavę tik tie, kurių šeimose „būdavo raštingų jaunesniojo amžiaus žmonių“ (Žagrakalys 1975: 123, 125). Ribotą raštingumą patvirtina faktas, kad kai kurios slaptosios mokyklos rūpinosi išmokyti vaikus tik skaityti ir tikybos dalykų (Merkys 1982: 174).

Knygų skaitymas Žemaitės matomas kaip iš esmės pasaulį galinti pakeisti veikla. Štai apsakyme „Du kankintiniai“ knygas skaityti pradėjęs, slapta jas namuose laikantis Tekorius nelegalių raštų įkvėptas taip svajoja apie geresnę ateitį:

Važiuodamas svajojo apie geresnius laikus, kuomet nebepersekiuos už knygų skaitymą, kuomet žmonės bus teisingesni, kuomet visi bus laimingi, išnyks vogimas, užmušimai, nebebus tos b[]jauriosios policijos, liks visi dori, apsišvietę, liuosi kaip paukščiai... „Kad bent greičiau! – mąstė Tekorius. – Aš kažin ar besulauksiu, bet mano sūnelis bus laimingas; gal bus galvočius, paimlus, išeis didelius mokslus, taps inžinieriumi ar daktaru, o gal sugebės knygas rašyti, kitus mokyti. Kad bent sulaukus geresnių laikų, bent spaudos sugrąžinimo!“ (Žemaitė 1948 II: 262).

Pačios utopiškiausios idėjos (knygų skaitymo išnaikinamas blogis, atnešama visuotinė laimė, beribė laisvė), priskirtos Tekoriaus mąstymams, vis dėlto išsakomos pasakotojos balsu. „Pats“, be pasakotojos tarpininkavimo, personažas gali svajoti apie asmeniškumus ir žemiškesnius dalykus – didelių mokslų pasiekiantį sūnų. Vis dėlto, kad šioje vietoje išsakomas ne tradicinis kaimo žmogaus lūkestis, rodo tai, jog trokštama ne sūnaus kunigo, bet inžinieriaus, daktaro ar rašytojo. Tačiau tėvas svajodamas ne per toli nuklysta nuo patriarchalinės tradicijos – jo viltys sudėtos ne į dukrą, bet į sūnų.

IŠVADOS

Žemaitės kūryba laikytina ženklu, rodančiu, kad valstietišškai aplinkai priklausantis asmuo imasi iniciatyvos pats reprezentuoti ir interpretuoti svarbiausius visuomeninius, kultūrinius klausimus ir kurti valstietišką rašytinę kultūrą⁴². Akivaizdu, kad Žemaitė reagavo, įsitraukė į aktyvų kaimo žmonių švietimo procesą ir aktualiausius klausimus (nelegalios spaudos platinimą, lietuviškų raštų skaitymą) pristatė iš valstietiškosios pozicijos. Jos apsakymai skiriasi savo nuotaika. Pirmajame publikuotame jos kūrinyje „Piršlybos“ labai optimistiškai žvelgiama į dar gana naują reiškinį – nelegalios spaudos platinimą ir jos skaitymą. O štai vėlesniuose apsakymuose išsakoma daug nusivylimo ir kritikos naujesiems skaitytojams. Tačiau pačios autorės teigiamas požiūris į rašto kultūros plitimą Lietuvos kaime iš esmės nesikeitė; vėlesniuose apsakymuose labiau išsilavinę, laikraščius, knygas skaitantys personažai svajoja apie geresnę visos visuomenės ateitį, į kurią turi atvesti spaudos

.....
42 M. Lyonsas teigia, kad, formuojantis prancūzų nacionalinei skaitančiųjų visuomenei, XIX a. antrojoje pusėje valstiečiai pamažu ėmė rodyti iniciatyvą kurdami savo pačių literatūrinę kultūrą ir pritaikydami rašytinį pasaulį prie savų poreikių (Lyons 2001: 150).

laisvės suvaržymų panaikinimas ir įsigalintis visuotinis skaitymas. Palankų požiūrį į sekuliarią rašto kultūrą rodo ir tai, kad teigiami Žemaitės apsakymų herojai skaito, mėgsta skaityti.

Žemaitės apsakymuose užfiksuota nemaža XIX a. pabaigos–XX a. pradžios aktualijų, rodančių, koku būdu į Lietuvos kaimą atėjo rašytinis žodis. Bene daugiausia randame aprašytų kolektyvinio skaitymo scenų: kai labiau išsilavinę, prakutę valstiečiai, dažnai ir jau didesnius mokslus išėję studentai, mokytojai garsiai skaito ir aiškina sudėtingesnes vietas mažiau išsilavinusiems. Rašytojos atsiminimai, taip pat ir apsakymai atskleidžia, kad net ir garsiai skaitomi tekstai turėjo varžytis su tradiciniais, kaimo žmonėms labiau įprastais sakinės komunikacijos būdais. Dar viena šių tekstų iškeliamą aikštėn tradicinės kaimo bendruomenės raštingumo ypatybė – didesnis vyrų raštingumas nei moterų. Tiesa, Žemaitės pasakojimai liudija kintančią situaciją, – nors rašo tik herojai vyrai, tačiau moterys iš kolektyviniuose skaitymuose dalyvaujančių klausytojų pamažu tampa savarankiškoms skaitytojoms. Akivaizdu, kad palankus, galbūt realiai egzistavusią situaciją kaime gerokai pagražinantis Žemaitės požiūris į moteris skaitytojas susijęs su tuo, kad kaip tik į šią visuomeninę grupę buvo dedama itin daug vilčių, jos laikytos tradicinės bendruomenės atsinaujinimo iniciatorėmis.

Vis dėlto apsakymuose ryškus skirtumas tarp tradicinės ir modernios pasaulėžiūros žmonių. Valstiečiai, didžiąją dalį praleidę sakinės kultūros apsuptyje, kai skaitymas buvo tiesiogiai susietas su religine praktika, skeptiškai vertino sekuliaraus turinio lietuviškus raštus: jie laikyti neatnešančiais jokios praktinės naudos, nepatrauklaus turinio, klaidinančiais, tolinančiais nuo tradicijos, atnešančiais naujoves, ardančiais nusistovėjusią patriarchalinę bendruomenės struktūrą, tolinančiais nuo Bažnyčios ir Dievo. O štai labiau išsilavinę herojai skaito, rašo vienuoje, turi didesnius (savi)refleksijos įgūdžius, jų nuomonę mažiau veikia kaimo bendruomenės (kolektyvo) požiūris ir vertinimas.

Net ir iš neigiamų skaitomos, girdimos lektūros vertinimų galima rekonstruoti anuomečio skaitytojo lūkesčių horizontą. Sekuliarūs tekstai turėjo pataikyti „kažkur“ tarp dviejų kraštutinumų: viena vertus, naujieji skaitytojai nepasitikėjo istorijomis, kurios jiems atrodė pernelyg nutolstančios nuo tiesos (jos pavadinamos melais, niekais, „baikom“, „balabaikom“), kitas kraštutinis – per arti jų gyvenimo esantys siužetai, į kuriuos buvo reaguojama kaip į pernelyg atpažįstamus. Itin palankūs atsiminimai apie Žemaitės apsakymų kolektyvinį skaitymą rodytų, kad autorei pavyko ši (beveik neįmanomą) tikslą pasiekti.

LITERATŪRA

- Aleksandravičius Egidijus, Kulakauskas Antanas 1996. *Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos.
- A.V. [Lingis Antanas] 1894. *Kas kaltas?:* (priedas prie „Ukininko“ Nr. 3), Tilžė.
- Barton David, Hamilton Mary 2000. „Literacy Practices”, in: *Situated Literacies: Reading and Writing in Context*, edited by David Barton, Mary Hamilton, Roz Ivanič, London, New York: Routledge, p. 7–15.
- Barton David, Hamilton Mary 2003. *Local Literacies: Reading and Writing in One Community*, London, New York: Routledge.
- Bleizgienė Ramunė 2019. „Liaudies rašytoja valstiečiams skaitytojams: Žemaitės ankstyvoji receptija (1895–1915)“, *Literatūra ir menas*, Nr. 61 (1), p. 25–50.
- Daujotytė Viktorija 2019. *Žemaitė: gyvenimo gramatika*, Vilnius: Odilė.
- [Dovydaitis Juozapas Silvestras] 1860. *Sziauleniszkis senelis*, pirma dalis, Vilnius: Spaustuvė A. Syrkinio.
- Gomalewski Petras 1853. *Aplankimas seniuka diel brolu Žemaicziu ir Lietuviu* par kunega Gomalewski kamendoriu bažniczes ihukszas apraszitas ir ing spaustuwe paduotas, Daugpilis: M.B. Neumano spaustuvė.
- Jons. [?] 1894. „Maskoliškos geradėjystės“, in: *Tikrasis Lietuvos ukininkų Kalendorius 1895 metams turintiems 365 dienas*, Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė, p. 48–52.
- [Kriauciūnas Jonas?] 1893. „Kritiška peržvalga straipsnių ‘Draugija pavojuje’ ir ‘Keli žodžiai prie senojo klausymo’“, *Varpas*, Nr. 4, p. 49–51.
- [Kudirka Vincas] Q.D. ir K. 1889. „Išz tėvyniszkos dirvos“, *Varpas*, Nr. 8, p. 118.
- [Kudirka Vincas] v-k-. 1890. „Prakalba“, *Ukinjkas*, Nr. 1 (sausis), p. 1–2.
- Kuismin Anna, Driscoll M. J. 2013. „Preface: Exploring the Processes and Practices of Literacy in the Nordic Countries”, in: *White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*, edited by Anna Kuismin, M. J. Driscoll, (*Studia Fennica Litteraria*, vol. 7), Helsinki: Finnish Literature Society, p. 7–13.
- Liljewall Britt 2013. „Recollections of Reading and Writing: Another Picture of Swedish Literacy”, in: *White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*, ed. by Anna Kuismin, M. J. Driscoll, (*Studia Fennica Litteraria*, vol. 7), Helsinki: Finnish Literature Society, p. 30–39.
- Lyons Martyn 2001. *Readers and Society in Nineteenth-Century France: Workers, Women, Peasants*, New York: Palgrave.
- Lyons Martyn 2013. „A New History from Below: The Writing Culture of European Peasants, c. 1850–c. 1920”, in: *White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*, edited by Anna Kuismin, M. J. Driscoll, (*Studia Fennica Litteraria*, vol. 7), Helsinki: Finnish Literature Society, p. 14–30.
- [Maironis] Maculevičius J. 1888. *Lietuva*, VUB RS⁴³ F1-D 68.
- Maskuliūnienė Džiuljeta, Bičkutė Agnė 2004. „Kelionė kaip vertybė XIX a. lietuvių didaktinėje prozoje“, *Inter-studia humanitatis*, Nr. 1, p. 190–199.
- Maskuliūnienė Džiuljeta 2004. „Knygnešystė kaip literatūrinės komunikacijos forma“, in: *Raidžių draudimo metai*: straipsnių rinkinys, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: LII leidykla, p. 213–223.
- Maskuliūnienė Džiuljeta 2005a. „Spausdinto žodžio autoritetas XIX a. Lietuvos kaime“, *Knygotyra*, Nr. 44, p. 50–58.
- Maskuliūnienė Džiuljeta 2005b. *XIX a. lietuvių didaktinė proza: adresatas ir tekstas*: (mokomoji knyga), Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Merkys Vytautas 1982. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas.

.....
43 VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius.

- Merkys Vytautas 1984. „Masinės nacionalinio judėjimo formos. Valstiečių vaidmuo“, in: *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas ligi 1904 metų*, sudarė Vytautas Merkys, Vilnius: Mokslas, p. 114–143.
- Merkys Vytautas 1985. „Lietuvių valstiečių bibliotekėlės XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje“, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka, p. 82–89.
- Merkys Vytautas 1994. *Knygnešių laikai: 1864–1904*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Raškevičiūtė Jurgita Žana 2018. „30-ųjų karta be moterų, arba Apie moters tapatybės vaizdinį Nikitos Chruščiovo laikotarpio spaudoje ir poezijoje“, *Literatūra*, t. 60 (1), p. 54–84.
- Requate Jörg 1998. „Komunikacija“, in: *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*, sudarytojas Peter Dinzelsbacher, Vilnius: Aidai.
- Sadauskienė Jurga 2006. *Didaktinės lietuvių dainos: poetinių tradicijų sandūra XIX–XX a. pradžioje*: monografija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Sauka Donatas 1988. *Žemaitės stebuklas*, Vilnius: Vaga.
- Sprindis Adolfas 1986. *Žemaitė*, Vilnius: Vaga.
- Street V. Brian 1993. “Introduction: The New Literacy Studies”, in: *Cross-Cultural Approaches to Literacy, (Cambridge Studies in Oral and Literate Culture, vol. 23)*, edited by Brian V. Street, Cambridge: Cambridge University Press, p. 1–23.
- Stundžienė Bronė 2013. „Nuo sakymų prie rašymų: vieno žemaičio užrašai“, *Tautosakos darbai*, t. XLV, p. 70–91.
- Ūsaiytė Jurgita 2015. „Dainų sąsiuvinis kaip asmeninės raštijos formatas“, *Tautosakos darbai*, t. L, p. 200–225.
- Ūsaiytė Jurgita 2018. „XIX a. antrosios pusės asmeniniai tekstų rinkiniai ir jų istorinis kontekstas“, *Tautosakos darbai*, t. 55, p. 107–134.
- Vaicekuskas Mikas 2009. „Lietuviška rankraštinė knyga spaudos draudimo laikotarpiu“, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 1–2, p. 20–28.
- Vaižgantas Juozas Tumas 1996. *Raštai*, t. IV: *Pragiedruliai. Vaizdai kovos dėl kultūros*, Vilnius: Pradai.
- Valančius Motiejus 2001. *Raštai*, t. I, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Venckienė Jurgita 2004. „Dvejopa XIX a. pabaigos lietuviškų laikraščių rašyba“, in: *Raidžių draudimo metai*, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: LII leidykla, p. 208–212.
- Žagrakalys Juozas 1975. „Vaikų mokymas Tetirvinių kaime“, in: *Kraštotyra*, Vilnius: Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugija, p. 123–125.
- Žėkaitė Janina 1991. *Žemaitės kūryba*: monografija, Vilnius: Vaga.
- Žemaitė: archyvinė... 1972. *Žemaitė*: archyvinė medžiaga, atsiminimai, straipsniai, (*Literatūra ir kalba*, t. XII), Vilnius: Vaga.
- Žemaitė 1894. „Rudens vakaras“, in: *Tikrasis Lietuvos ukininkų Kalendorius 1895 metams turintiems 365 dienas*, Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė, p. 20–37.
- Žemaitė 1896. „Ant Jomarko“, *Ukininkas*, Nr. 9, p. 66–69.
- Žemaitė 1907. „Iš mano atsiminimų“, *Vilniaus žinios*, Nr. 206–208, lapkričio 29 – gruodžio 1, p. 2.
- Žemaitė 1913. *Raštai*, t. I: *Rudens vakaras. Atžala. Motyna. Studentas*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė.
- Žemaitė 1914. *Raštai*, t. VI: *Sapnas. Karinys. Atminimai. Milžėja*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė.
- Žemaitė 1948. *Raštai*, t. I–IV, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Žemaitė 1956. *Raštai*, t. I, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Žemaitė 1957. *Raštai*, t. VI, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

Practices of Peasant Literacy in the Short Stories by Žemaitė

RAMUNĖ BLEIZGIENĖ

S u m m a r y

Keywords: peasants, literacy practices, collective reading, written culture, Žemaitė.

This article focuses on various literacy-related activities of the Lithuanian peasants from the end of the 19th – beginning of the 20th century, as described in the short stories by the renowned female Lithuanian writer and educator Julija Žymantienė (1845–1921) writing under a pen name Žemaitė. According to the recent research on literacy, such activities can be perceived as social practices depending on specific social and cultural context. Lithuanian research works addressing the issues of peasant literacy at the turn of the 19th – 20th centuries typically deal with cases of higher, i.e. functional literacy. Short stories by Žemaitė present a unique opportunity to look at the Lithuanian peasants still on the verge of entering the world of the secular literature. These stories often describe illiterate country people encountering the written word only at the collective reading events, when a somewhat more educated person would read aloud to a group of listeners, explaining more complicated fragments of the text to them. Such scenes of collective reading are rather frequent particularly in the early stories by Žemaitė, indicating that such peasant pastime growing increasingly popular from the end of the 19th century could be regarded as one of the most important ways of spreading the secular written word in the Lithuanian countryside. However, Žemaitė also presents evidence that even this facilitated mode of literacy imitating forms of verbal communication had hard time competing with the more traditional ways of communication favored by the village people (such as conversations, singing, playing cards, etc.).

In her short stories, Žemaitė records numerous other realities from the turn of the centuries elucidating the ways by which written word entered the Lithuanian villages and the reactions it encountered from the new peasant readership, as well as changes that spread of literacy inspired in the traditional village communities of the time. Short stories by Žemaitė support the assumption made by historians maintaining that smuggling and spread of the illegal Lithuanian publications was mostly pursued by smallholders and poor peasants or craftsmen. The wealthy farmers as a rule regarded this innovation rather skeptically. The short stories present two opposing attitudes towards spreading of the illegal publications in the countryside and towards reading in general. One of such attitudes could be labelled as traditional, another one as modern. Supporters of the traditional view are scarcely individualized in the short stories; their voices being heard only in the group conversations. They are rather opposed to the publishers and promoters of the Lithuanian secular publications, as well as to the publications themselves. Characters supporting more modern views actively read and promote the illegal Lithuanian publications, being well aware of their importance and value. It should be noted that women are often depicted as more open-minded and enthusiastic about the new developments. Although the social and cultural situation at the turn of the 19th – 20th centuries was significantly less favorable for women seeking to achieve higher levels of literacy, Žemaitė testifies to the changes already taking place: namely, women gradually become active and independent readers rather than just passive listeners. True, all the writers and independent readers capable of reflecting upon the role of writing both in their personal life and in that of the community, are still exclusively men.

Žemaitė herself viewed the spread of literacy in the Lithuanian countryside most positively. Her attitude was revealed already in her first short story entitled “Matchmaking”, and it never changed. Characters in her subsequent stories that are more educated and fonder of reading newspapers and books are depicted as dreaming of the better future for the whole society,

which could be allegedly achieved by abolishing the restrictions imposed on the free press and by introduction of the mass literacy. These characters usually assert positive value of the Lithuanian books and periodicals, and are actively engaged in reading and promoting them, thus standing in stark opposition to the negative characters that have attended the Russian schools imposed by the tsarist government and generally disregard the Lithuanian writing. This opposition should be regarded as means of supporting the Lithuanian publications and promoting them among the peasants – the means that the author keenly employed.

Gauta 2019-10-16